

पाँचौ अध्याय

५. इन्द्र सुन्दासका गद्याख्यानहरूमा औपनिवेशिक सन्दर्भको विश्लेषण

५.१ गद्याख्यानकारका रूपमा इन्द्र सुन्दास

नेपाली साहित्य इतिहासको आधुनिक कालमा एक प्रसिद्ध लेखकको रूपमा दार्जीलिङबाट नेपाली गद्याख्यान लेखनको क्षेत्रमा देखा पर्ने साहित्यिक व्यक्तित्वको नाउँ इन्द्र सुन्दास हुन् । उनी रूपनारायण सिंह, शिवकुमार राई अनि लैनसिंह वाडदेल सरह लगभग साठी वर्ष जतिको (सन् १९३६ - ९५) अवधिसम्म सृजनारत भइ उत्तिकै प्रबल स्रष्टाको रूपमा देखा पर्ने लेखक हुन् । इन्द्र सुन्दासले नेपाली साहित्य-जगतको कथा, उपन्यास, निबन्ध, जीवनीपरक लेख र अनुवादका क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । मुख्य गरेर उनले प्रसिद्धि कमाएको भने कथा र उपन्यास लेखनमा हो ।

इन्द्र सुन्दासका साहित्यिक व्यक्तित्व विभिन्न क्षेत्रमा विशिष्ट रहे तापनि मूलतः गद्याख्यान क्षेत्रको उनको साहित्यिक व्यक्तित्व भिन्नै रहेको पाइन्छ । हालसम्म उनको दुइवटा कथा सङ्ग्रह **रानी खोला** (सन् १९६७) र **रोमन्थन** (सन् १९८९) अनि चारवटा उपन्यास कृतिहरू **मङ्गली** (सन् १९५८), **जुनेली रेखा** (सन् १९७९), **नियति** (सन् १९८२) र **सहारा** (सन् १९९५) प्रकाशित छन् । इन्द्र सुन्दासले नेपाली साहित्य सृजन क्षेत्रमा पुर्याएको योगदानको सम्मान गर्दै नेपाली अकादमी पश्चिम बङ्गाल सरकारद्वारा सन् १९८० मा उनको उपन्यास **जुनेली रेखा** (सन् १९७९) का लागि 'भानुभक्त पुरस्कार' र सन् १९८३ मा उपन्यास **नियतिको** लागि साहित्य अकादमी, नयाँ दिल्लीद्वारा 'साहित्य अकादमी पुरस्कार' द्वारा सम्मान प्रदान गरिएका छन् ।

कथाकार गुरुप्रसाद मैनाली र रूपनारायण सिंहकै आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादी धाराका एक सिद्धहस्त कथाकार इन्द्र सुन्दासका कथामा दार्जीलिङे गाउँले जन-जीवनको राम्रो चित्रण पाइन्छ । उनी साधारण नेपालीहरूका दैनिक जीवनमा घट्ने स-साना घटना विशेषलाई टपक्क टिपी तिनका लोक संस्कार, रीतिरिवाज, शीलस्वभाव तथा मानसिकताको प्रभावकारी प्रस्तुतीकरण गर्न सक्षम छन् । कथाकार सुन्दासले स्थानीय परिवेश, वातावरण एवम् प्रकृतिका चित्रणमा विशेष महत्त्व राख्ने हुनाले उनका आख्यानकृतिहरूमा स्थानीयताको रङ्ग वा आञ्चलिकताको राम्रो बान्की प्रस्तुत भएको पाइन्छ । सुन्दास आफ्ना आख्यान कृतिका माध्यम समाज सुधारको नैतिक सन्देश दिन अग्रसर देखिन्छन् । उनका प्रायः कथाका पात्र-पात्रा आफूले दैनिक जीवनमा भेटेका, देखेका, बुझेका, नजिकका लामे किसिमका साथै निम्न र निम्न-मध्यमवर्गीय स्थितिका हुन्छन् । यसरी नै सुन्दासका गद्याख्यानहरूमा सरल र सहज भाषाको प्रयोग, सरस र सुललित वर्णनशैली, बाग्धारा तथा व्यावहारिक बोलीको राम्रो प्रयोग पाइन्छ । आञ्चलिकताको सजीव चित्रण, आञ्चलिक

चित्रण, आज्चलिक भाषिकाको प्रयोग र सजिलो वाक्य-विन्यासले उनका गद्याख्यानमूलक रचनाहरू साँच्चै गरिमायोग्य र उच्चकोटिका ठहरिएका छन् ।

उल्लेखनीय इन्द्र सुन्दासका **रानी-खोला** (सन् १९६७) र **रोमन्थन** (सन् १९८९) कथा सङ्ग्रहभित्रका कतिपय कथाहरू अनि उनका चारैवटा उपन्यासहरू क्रमैले **मङ्गली** (सन् १९५८), **जुनेली रेखा** (सन् १९७९), **नियति** (सन् १९८२) र **सहारा** (सन् १९९५) भित्र मूलरूपमा ब्रिटिसकालीन दार्जीलिङमा अङ्ग्रेजहरूको औपनिवेशिक वर्चस्वको चित्रण स्पष्ट रूपमा देख्न पाइन्छ । उनको विविध लेखहरूको सङ्कलन **साहित्य पथमा** (सन् १९७६) भित्रका तीनवटा कथाहरू क्रमैले 'सपनाको सम्झना', 'ढिको सुन' र 'मधु' लाई अध्ययन गर्दा ती कथाहरूले स्वतन्त्रपूर्व भारतका दार्जीलिङमा अङ्ग्रेजहरूको औपनिवेशिक वर्चस्वको स्थिति चित्रण गरेको पाइन्छ । त्यसैले यी कथाहरूलाई प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा औपनिवेशिक सन्दर्भमा राखेर विश्लेषण गरिएको छैन । यसप्रकार **साहित्य पथमा** भित्रका उक्त तीनवटा कथाहरूबाहेक ब्रिटिसकालीन दार्जीलिङमा औपनिवेशिकरणको झलक पाइने सुन्दासका विशेष गरी **रानी-खोला** (सन् १९६७) कथा सङ्ग्रहभित्रका 'गाडीमान', 'विधवाको छोरो', 'चामलको महँगी' र 'खाजा' गरी जम्मा ४ वटा कथाहरू र **रोमन्थन** (सन् १९८९) कथा सङ्ग्रहभित्रका 'शेरसिंह गोर्खा', 'ऐते पाइलट', 'लिपिबद्ध प्रमाण' अनि 'चप्-फ्राइ' गरी जम्मा ४ वटा कथाहरू अनि उपर्युक्त चारवटा उपन्यासहरूलाई औपनिवेशिक सन्दर्भका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

५.२ औपनिवेशिक सन्दर्भमा **रानी खोला** (सन् १९६७) कथा सङ्ग्रहको विश्लेषण

कथाकार इन्द्र सुन्दासको सन् १९६७ मा प्रकाशित **रानी - खोला** पहिलो कथा सङ्ग्रह हो । दार्जीलिङको नेपाली ग्रन्थ प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको यस कथा सङ्ग्रहमा अधिबाटै नेपाल तथा भारतका विभिन्न पत्र - पत्रिकाहरू 'खोजी' (सन् १९४०), 'उत्थान' (सन् १९४७), 'युगवाणी' (सन् १९४८), 'प्रभात' (सन् १९५६), 'दियालो' (सन् १९५९), 'शारदा' (सन्), 'सुस्केरा', 'संगम' आदिमा प्रकाशित भएका देखिन्छ । 'रानी-खोला' कथा सङ्ग्रहभित्र जम्मा १२ वटा कथाहरू सङ्ग्रहित छन् । जसमा 'रानी-खोला' र 'सेमिट्रीबाट फोन' बाहेक अन्य दशवटा कथाहरू अगावै उपर्युक्त विविध पत्रिका आदितिर विभिन्न समयमा प्रकाशित भएका हुन् । यसको क्वरण निम्न प्रकार भेटिन्छन् -

१. **गाडीमान**, 'खोजी', दार्जीलिङ (वर्ष १, अङ्क ५, जनवरी १९४१) ।
२. **प्राण - दान**, 'उत्थान', कलकत्ता (वर्ष १, अङ्क ४-५, दिसम्बर १९४७) ।
३. **चामलको महँगी**, 'युगवाणी', बनारस (१ : २६, ५, अगस्त १९४८) ।
४. **विधवाको छोरो**, 'उत्थान', कलकत्ता (वर्ष २, अङ्क २०-२१, अक्टुबर १९४८) ।
५. **अद्धत रोग**, 'प्रभात', कलकत्ता (वर्ष ७, अङ्क २, अक्टुबर १९५०) ।
६. **ऋषि - ला**, 'प्रभात', कलकत्ता (वर्ष २, अङ्क १, सेप्टेम्बर-अक्टुबर १९५१) ।

७. **खाजा**, 'शारदा', काठमाडौं (वर्ष २०, सङ्ख्या ३, सन् १९५४) ।
८. **भवितव्य**, 'सुस्केरा', दार्जीलिङ (वर्ष १, अङ्क २, सन् १९५४) ।
९. **बलिराजको समाधि**, 'दियालो', दार्जीलिङ (रूख १, हाँगो ४, सन् १९६०) ।
१०. **अनुताप**, 'सङ्गम', कालेबुङ (सङ्कलन १, सन् १९६५) आदि ।

वस्तुतः औपनिवेशिक सन्दर्भमा प्रस्तुत कथा सङ्ग्रह **रानी खोलामा** समावेश भएका यी १२ वटा कथाहरूमध्ये 'गाडीमान', 'विधवाको छोरो', 'चामलको महँगी' र 'खाजा' गरी जम्मा ४ वटा कथाहरूलाई औपनिवेशिक सन्दर्भ दर्शाउने कथाहरू मान्न सकिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा यी चारवटा कथाहरूलाई आधार मानेर औपनिवेशिक सन्दर्भमा अध्ययन गरिएको छ ।

५.२.१ गाडीमान

रानी खोला (सन् १९६६) कथा सङ्ग्रह भित्रको तेस्रो कथा हो 'गाडीमान' । ब्रिटीशहरूको शासन व्यवस्थामा प्रताडित दार्जीलिङ क्षेत्रका वरिपरि गोरूगाडी हाँकेर आफ्नो दैनिक गुजारा गर्ने गाडीमानहरूको जीवनमा देखापरेका आर्थिक तथा सामाजिक औपनिवेशिकरणको स्थितिको झलक प्रस्तुत गर्न यो कथा सफल भएको छ ।

प्रस्तुत कथा 'गाडीमान' मा सन् १९२५ को दशकमा खर्साडदेखि दार्जीलिङसम्म गोरूगाडी अनि चार चक्के वाहनहरू चला-चल हुन सक्ने तत्कालीन हिल कार्ट रोडको प्रसङ्ग पाइन्छ । यस बाटोको प्रसङ्गमा बसन्त बी. लामाले आफ्नो पुस्तक **द स्टोरी अफ दार्जीलिङ**मा यसरी लेखेका छन् - " अङ्ग्रेजहरूलाई खर्साडदेखि दार्जीलिङसम्म आफ्ना माल-समानहरू घोडा वा गोरू गाडीमा बोकेर लैजानको निमित्त एउटा बाटो चाहिएको थियो । यसर्थ 'हिल कार्ट रोड' नाउँमा सर्वे डिपार्टमेन्ट एङ्ग्लो-इण्डीयनका दीवार नामक अभियन्ताको देखरेखमा यो बाटोको कार्य भएको थियो भने त्यससमय यो बाटो भारतभरिमै उत्तम बाटोको रूपमा मानिन्थ्यो । " ^१ दार्जीलिङ र यसका वरिपरिका चटकपुर, आरिङ्गाले अनि सुनदहका छेउछाउदेखि गोरूगाडी चलाएर जीविका चलाउने गाडीमानहरूको जीवन-चर्या चल्थ्यो भन्ने मानिन्छ । यस कथाभित्र गाँस-बास र कपासको खोजमा नेपालबाट मुगलानतिर पलायन भएका नेपालीहरूमाथिको राजनैतिक औपनिवेशिकरण साथै तत्कालीन ब्रिटीशहरूबाट दार्जीलिङको निम्नवर्गीय समाजले झेलनु परेको आर्थिक औपनिवेशिकरण र सङ्कटको यथार्थ चित्रण पनि पाइन्छ ।

प्रस्तुत 'गाडीमान' कथामा नेपाली समाजमा प्रचलित रूढी, कुसंस्कार, जातीय भेदभाव, छुवाछुत जस्ता सामाजिक कुप्रथा आदिका जीवन्त समस्या र सङ्कटका स्थितिहरूको चित्रण पाइन्छ । खड्का बाजे नामक एकजना पात्रले नेपालबाट आएर बसेका आफू भन्दा सानो जातको साइँलोको मृत्यु भएपछि आफू जातका कट्टर भएतापनि जातीय भेदभाव भुलेर साइँलोको दाहसंस्कार

१. बसन्त बी. लामा, सन् २००८, **द स्टोरी अफ दार्जीलिङ**, खर्साड, पृ. सं. ६२ ।

गरिदिएको छ । यस घटनाले कथामा मानवताको परिचय दिएको देखिन्छ । यस अतिरिक्त दार्जीलिङका रैथानेहरूको चाल-चलन, रीति-रिवाज, दशैं-तिहार आदिको दृश्यलाई समावेश गरेर कथाकारले आञ्चलिक भावधारा पनि कथामा प्रस्तुत गरेका पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा नेपालको खोटाङ जिल्लास्थित हलेसीबाट गुन्डी बजार हेर्न आएका साइँला चटकपूर अरिङ्गाले गाउँ आएर गाडीमान हुन पुगेको छ । हष्-पुष्ट, सिङ्गै गोरू काँधमा हालेर दगुर्ला जस्तो साइँलालाई एकदिन गाडी खेपेर जाँदा बाटामा पर्ने हुसेल खोलामा भूतले तर्साउँछ । यस घटनाले आत्मबल नै दुर्बल भएपछि कसैसित नडराउने साइँला पनि खोलाको अज्ञात अनि अदृश्य शक्तिसँग डराउनु पुग्छ । यसरी पैसा कमाउने उद्देश्य लिएर मुगलान पसेको साइँलो दोस्रो चोटी रात-विरात गोरूगाडी खेपेर त्यसै बाटो भएर जाँदा हुसेल खोलामा नै उसको अकालमा मृत्यु हुन पुग्छ । उसको मृत्यु भएपछि मानवताको नातामा साइँलाकै कोइलावाल सरदार खड्का बाजेले उसको मृत्यु संस्कार समेत गरिदिएको घटना अत्यन्त कथामा मार्मिक पाइन्छ ।

प्रस्तुत कथा 'गाडीमान' मा विचार सम्प्रेषणका लागि कथाकार सुन्दासले ग्रामीण र शहरीया परिवेश अनुकूलका पात्रहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । व्याख्यात्मक र नाटकीय ढङ्गले चरित्र चित्रण गरिएको यस कथामा साइँलो, खड्का बाजे कथाका प्रमुख पात्र हुन् भने आच्छाम ताकेर हिँडेका दाइहरू, गाडीमानहरू, बाटाघाटाका मरमहाजन, ठेकादारहरू, मटरवालाहरू, हावागाडी तथा दूधवालाहरू आदि सहायक पात्रहरूहुन् । यस कथामा एउटा काग र दुईवटा गोरू मानवेतर पात्रको रूपमा प्रयुक्त छन् । समग्रमा कथामा बहुल पात्रयोजना पाइन्छ । प्रस्तुत कथाका कथा नायक तन्नेरी गाडीमान साइँलो हेर्दामा बलियो, आँटिलो र फुर्तिलो स्वभावको छ । उ गफिलो, हँसिलो, अटेरी र जिराहा प्रवृत्तिको मानिस हो । एक पल्टको यौवनमा रामरौस लुटनका निम्ति उ तिहारमा देखी खेल्छ, मारुनी नाचमा नाँच्छ-गाउँछ, अरूलाई पनि नचाउँछ । उसले भूत-प्रेतको अस्तित्व नमान्दा-नमान्दै एकदिन आफ्नो जीवन अनाहकमै गुमाइ पठाउँछ । नेपालको गोठबाट मुगलानमा आएका साइँलोलालाई सहारा दिंदै गाडीमानको काम समेत सिकाएर आफू कोइलावाल सरदार हुन चाहने राख्ने खड्का बाजे दयालु प्रवृत्तिको हुन्छ । बिजातको साइँलोको मृत शरीरको अन्तिम संस्कार गर्ने क्षणमा उसका जातका दुइजना मानिसलाई खड्का बाजेले बोलाएका हुन्छन् । तर साइँलाका जातका ती मानिसहरूले धरी उसको लाश उठाउँन नमान्दा जन्मदैको संस्कार, छूवाछूतका नियम जीवनभरि पालन गरेर बसेका खड्का बाजेले यी सब रूढी-परम्परालाई पर सादै मानवताको नातामा साइँलोको दाह संस्कार गरिदिएको छ । यसलाई एक उदाहरणीय कार्य मान्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत कथाको मूल आशय नै ब्रिटिश औपनिवेशिक कालमा दार्जीलिङका नेपालीहरूले झेलनु परेको आर्थिक विपन्न स्थिति प्रदर्शन गर्नु हो । एकातिर नेपालमा राणाहरूको चरम राजनैतिक शोषण र अत्यचारले पिडित नेपालीहरू गाँस-वास र कपासको खोजीमा पलायन भई नेपालबाट मुगलान अर्थात् भारतको दार्जीलिङ वा आसाम क्षेत्रतिर आउने गरेका हुन्छन् । यसको मूल कारण आर्थिक विपन्न मान्न सकिन्छ । नेपालको कुनै एक अभेग पहाडतिरको गोठमा श्रम गर्ने कथा नायक साइँलो

गोठबाट भागी रोजी-रोटी कमाउने उद्देश्यले आसामतिर हिँडेका अन्य दाईहरूसँग साथ लागेर दार्जीलिङतिर आएको हुन्छ । उदाहरण -

'पहाड हलसीदेखि त्यसै होहोरीमा लागेर आच्छाम जाने दाइहरूसँग गुन्द्री बजार हेर्नलाई तम्सिएर गोठबाट भागेर आएको थियो ।'^२

एकातिर उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो व्यापारिक मुनाफा र सुख - सुविधाको निम्ति दार्जीलिङ पहाडमा भीर-पहारा फोर्दै चिया उद्योग बसाल्न सफल भएपछि पुनः सन् १८८१ देखि रेलको मार्ग बिछाएको जान्न पाइन्छ । यसरी रेल चलाउनसितै बाटो घाटोको निर्माण गर्दै एकाध गाडी-घोडा पनि गुडाउन सफलता पाएका अनि पछि आफैहरू बस्ने बङ्गलो एवम् कोठीहरू लगायत चिया गोदामतिर बिजुली बत्ती पुराएर दार्जीलिङ पहाडलाई केही उज्यालो ती अङ्ग्रेजहरूले तुल्याउन चाहेको देखिन्छ । यस घटनाले तिनताकका श्रमजीवि नेपाली जनजीवनको अँध्यारो झोपडीभित्र बास गर्ने गरीबीपूर्ण जीवनलाई एक प्रकारले तिखो व्यङ्ग्य कसेको भान हुन्छ । उदाहरण -

'सीमाना, सुके, घूम पारगर्दै उदेक लाग्दा घर, कोठी, जंगवीरको हिटी, स्टेटिन, रेलगाडी, लिख, हावागाडी, अचम्म अचम्मका चीजहरू दर्शन गर्दै त्यो गुन्द्री बजार आइपुग्यो । एकछिन ता चारैतिर झिलिमिली देख्दा त्यसलाई साँचै बैकुण्ठ पुगे जस्तो लाग्यो ।'^३

सन् १८७०-८० को दशकमा दार्जीलिङ पहाडमा बसोबासो गर्ने मानिसहरूको आर्थिक अवस्था एकदमै दयनीय थियो । उनीहरू अङ्ग्रेज शासनको अघि दबिएर आफ्नो जीवन स्तरलाई कुल्ली र सरदारी पेशाको स्तरदेखि कहिल्यै माथि उठाउन सक्दैन थिए । कुमार प्रधानको मन्तव्यअनुसार दार्जीलिङको नेपाली जनसंख्यामा अधिकांश श्रमजीवि, सर्वहारा थियो । नेपालमा बढ्दो सामन्त प्रणालीबाट उम्केर आएका तिनीहरू यहाँ औपनिवेशिक साम्राज्यवादी शोषणको धानमा परे । आफ्नो शासनमा गर्व गर्ने गोरु अङ्ग्रेजहरू प्लान्टर र शासक थिए ; अड्डा अदालतका मध्यवर्गीय ओहदाहरूमा अर्कातिर धेरजसो समतलबाट आएका बङ्गाली र हिन्दु स्थानी थिए ।^४

यसरी तत्कालीन दार्जीलिङ पहाडमा नेपालीहरू अधिकांश श्रमजीवि र सर्वहारा भए तापनि प्रस्तुत कथा 'गाडीमान' मा नेपालबाट धन कमाउन दार्जीलिङको चटकपुर अरिङ्गालेमा धेरै वर्षअघि आएका खड्का बाजेले 'गाडीमान' को पेशादेखि काठ कोइलाको सरदारसम्म बन्न पुग्ने

२. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, 'गाडीमान', रानी खोला, दार्जीलिङ, पृ. सं. ४८ - ४९ ।

३. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, 'गाडीमान', रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. ४८-४९ ।

४. कुमार प्रधान, सन् १९८२, 'दार्जीलिङको नेपाली जाति : एउटा ऐतिहासिक अध्ययन', पहिलो पहर, दार्जीलिङ, पृ. सं. २९ ।

सपना आफ्नो हृदयमा साँचेको छ । उदाहरण -

‘त्यहाँ बंगलाको छेउमा खड्का बाजेको घर थियो। तिनी सबैभन्दा पुराना गाउँबूढा थिए । गाडी खेपेर नै तिनको उमेर बितिसकेको थियो । हालैमा तिनलाई कोइलावाल सरदार हुने ठूलो मन भयो । आफ्नो गाडीको भार अरू कसैलाई सुम्पेर सरदार हुने मनसुवा गरे।’^५

यसरी नै प्रस्तुत कथाभिन्न बुढेशकालमा नयाँ गाडीमानको रूपमा पहाडबाट अर्काको लहलहैमा लागेर मुगलान (दार्जीलिङ) आएका सोझा स्वभावको साइँलोलाई पाएपछि खड्का बाजेले आफु नयाँ कोइलावाल सरदार हुन पाएकोमा सन्तोषको सास फेरेका छन् । साइँलो भने खड्का बाजेको निर्देशमा केही दिन अभ्यास पाएपछि आफै अरू गाडीमानको सारमा गाडी धपाउने, बाठो र चनाखोसितै मुगलाने हावाले समेत छोएपछि उसको व्यवहारमा समेत परिवर्तन आएकोदेखिन्छ ।

विशेष दार्जीलिङमा अङ्ग्रेजको शासन कालमा नेपालीहरू महाजन र व्यपारीहरूबाट ऋण लिएर आफ्नो सिमित आवश्यकता पुरा गर्थे र उक्त ऋणको भारले थिचिएर जीवन निर्वाह गर्थे । यस वस्तुस्थितिको चित्रण ‘गाडीमान’ कथामा पाइन्छ । यस तथ्यबारे अझ स्पष्ट पाउँदाँ कुमार प्रधान यसरी लेख्छन् - “ अङ्ग्रेजको आँखामा यो ऋणभारको कल्मष बाहेक मजदूरको अवस्था सप्रेको थियो । कर्जा लिने प्रवृत्ति, अगाध बढी नेपाली कुल्लीहरूमा छ जो अनभिज्ञ, मूर्ख र साहूको हातमा असहाय छन् भनिएको छ, दोष छ नेपालीको खर्चिलो स्वभावलाई - लोग्नेमान्छे जूवा खेल्छन्, स्वास्नीमान्छे भेलभेट मन पराउँछन्- तर सुकिलो जीवनस्तरसम्म सुहाउने रोजीको प्रबन्ध थिएन र नेपाली जनसंख्याको बहुसंख्या चियाबारीमा औपनिवेशिक शोषणको जाँतोमा पिसिएको हामी बुझ्दछौं ।”^६

प्रस्तुत कथाको प्रसङ्गमा साइँलो पात्र चियाबारीमा कार्य गर्ने मजदूर नभएपनि दार्जीलिङ पहाडमा कोइला गाडी रात-बिरात खेपेर सीमित आयमा आफ्नो जीवन चलाउने एक चिया मजदूर समान युवाको रूप हो । नेपाली जातिभिन्न देखिने फुर्मासे प्रवृत्ति गाडीमान साइँलोको व्यवहारमा पनि देख्न पाइन्छ, जसले उसको जीवनलाई अवनतिको खाडलतिर धकेल्दै लगेको प्रतीत हुन्छ ।
उदाहरण -

‘मुगलानको हावाले त्यसलाई छोयो । सबैले त्यसलाई चिन्नथाले- बाटाघाटाका मरमहाजन, ठेकादारहरूले । त्यसको डर हरायो । संगतले गर्दा मान्छे अर्कै भयो । गाउँमा आधारतसम्म जुवा तास खेल्न, बाटामा गाडी थामेर खोप्पी, हनुमानेमा पैसा मास्नलाग्यो ।’^७

५. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, ‘गाडीमान’, रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. ४९ - ५० ।

६. कुमार प्रधान, सन् १९८२, ‘दार्जीलिङको नेपाली जाति : एउटा ऐतिहासिक अध्ययन’, पहिलो पहर, पूर्ववत्, पृ. सं. ३१ ।

७. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, ‘गाडीमान’, रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. ५१ ।

अतः 'गाडीमान' कथामार्फत् कथाकार इन्द्र सुन्दासले उपनिवेशकालमा दार्जीलिङको साँचो चित्र प्रस्तुत गरेको बुझ्नसकिन्छ । तत्कालीन दार्जीलिङमा गाडीमानहरूले अङ्ग्रेज सरकारको शोषण र अत्यचारलाई खप्दै भएपनि भूतप्रेत बास गर्ने खोला-नाला तथा झोडाको बाटो हुँदै दार्जीलिङ शहरका विभिन्न स्थानमा गाडीहरूलाई पुऱ्याउँथे । उनीहरूले आफ्नो गाडीमा बोकेका कोइला, चोइली, काठ इत्यादि सम्भवतः त्यस समय अङ्ग्रेजहरूको कोठी र गोदाममा लगिन्थे भन्ने कुरा अनुभव गर्न सकिन्छ । गाडीमानहरूले लगेका ती वस्तुहरू अङ्ग्रेजहरूको आफ्नो कोठी बड्गलो आदिमा पुर्याउनु पर्ने हुन्थ्यो । त्यसको विपरित दार्जीलिङको मुटु कमाउने जाडोमा अङ्ग्रेज मालिकहरू आगो तापेर बस्ने गर्थे । यसरी कथाकार सुन्दासले दुई वर्गमाझको बचाईको असमानतालाई 'गाडीमान' कथाका माध्यम प्रस्तुत गर्दै दार्जीलिङको औपनिवेशिक दृष्टान्तलाई उदाङ्गो पार्न सफल भएको छन् भन्न सकिन्छ ।

५.२.२ विधवाको छोरो

रानी खोला (सन् १९६६) कथा सङ्ग्रहमा पाँचौ कथा 'विधवाको छोरो' हो । यस कथामा रनेकी आमाको दयनीय र व्यथापूर्ण जीवनको यथार्थ चित्रण पाइन्छ । चार वर्षको छँदै आफ्नो पिता गुमाउनु पसेको बालक रनेको जीवन न्यानो भरण-पोषणदेखि वञ्चित रहेको छ । पति लालमानको मृत्युपछि एकली बनेकी रनेकी आमाको जिउने साहारा छोरो रने मात्र रहेको देखिन्छ । दार्जीलिङ क्षेत्रमा भारी बोकेर आफ्नो र छोरो रनेको पेट भर्ने काम गर्दै रनेको सुखद भविष्यको कल्पनामा आफूले भोगिरहेको दुःख समेत भुलेकी पाइन्छ । तर एकदिन अचानक रेलगाडीले लिकमा झारेका कोइलाको टुक्रा टिप्ने होइबाजीमा विपरित दिशाबाट वेगमा आइरहेको हावागाडीको चपेटमा परेर रनेको दुःखद मृत्यु हुन्छ । यस घटनाले रनेकी आमाको जीवनमा ठूलो बज्रपात हुन्छ । फलस्वरूप रनेकी आमाले आफ्नो जिउने आधार नै गुमाउनु पर्छ । यसरी एकपछि अर्को मृत्युले रनेकी आमाको जीवन दुःखलाग्दो भएको देखिन्छ भने ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङमा एउटी विधवाले बाँच्नको निम्ति गरेको चरम सङ्घर्षको यथार्थ चित्रण प्रस्तुत कथामा सफलतासाथ वर्णित भएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत कथा 'विधवाको छोरो' मा रनेकी आमाको कारुणिक व्यथाको यथार्थ चित्रण रने चार वर्षको हुँदा लालमान मधेशमा आरा काट्न जाँदा औले ज्वरोले भेटाएर मरेका घटनाले पनि पुष्टि गर्दछ । उसको मृत्यु पछि रनेकी आमा कुल्ली काम गरी रनेलाई स्कूल पढाउन सकेकोमा सन्तुष्ट रहेकी देखिन्छे । तर अभाग्यवश एउटै नासो भएको पनि गाडीले मिचेर प्राण लागिदिएपछि एउटी असाहय विधवीले अझ भोग्नु परेको कुटिल परिस्थितिलाई कथाकारले प्रस्तुत कथा मार्फत उजागर गर्न सफल भएका छन् । यसरी आफूले पति लालमानलाई गुमाउन परेको वियोग सँगै छोरोको मृत्युले पनि लालमानकी स्वास्नीले ठूलो बज्रघात सहनु परेको छ । यसरी एउटी विधवीमाथि आइपरेको विडम्बनालाई कथाकार सुन्दासले अत्यन्त मार्मिक ढङ्गमाचित्रित गरेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत कथामा ग्रामीण परिवेश अनुकूल पात्रहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । रनेकी आमा वा

लालमानकी स्वास्नी, लालमानको छोरो रने, मायाकी आमा यस कथाको प्रमुख पात्रपात्रा हुन् भने लालमान, रनेकी आमाको दाज्यु, रनेकी आमाका छिमेकीहरू, माया, मायाका भाइहरू, भारी बोक्ने पुतली, रामवीरे, घ्याम्पे, मलामीहरू आदि सहायक र गौण पात्र - पात्राहरू पाइन्छन् । कथामा बहुल पात्रयोजना पाइन्छ, जो ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङको औपनिवेशिक वातावरणभित्र बाँच्न वाध्य बनेका र चरम सामाजिक एवम् आर्थिक बोझले थिचिएको देखिन्छ ।

सन् १८७८-७९ मा पहिलो पल्ट दार्जीलिङ पहाडको सर्वेक्षणमा आउने अङ्ग्रेज अभियन्ता फ्र्याँकलिन प्रेस्टिजको कार्य निरीक्षणमा सन् १८८१ देखि सिलगढीदेखि तीनधारे, खर्साड हुँदै दार्जीलिङसम्म कोइला र पानीले चल्ने छुक-छुके सानो रेल चलन शुरू भएको थियो ।^८ वस्तुतः सन् १८७०-८० को दशकमा उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो व्यापारिक मुनाफा र सुख सुविधाको खातिर सिलगढीदेखि दार्जीलिङसम्म पुग्नुलाई भीरुपहारा फोर्दै अनि अटप्टे जङ्गल फाँडी दार्जीलिङ हिमालयन रेल्वेको नाममा रेलको मार्ग बिछाउने कार्य सम्पन्न गरेका थिए भन्ने थाहा पाइन्छ । अतः प्रस्तुत कथाभित्र दार्जीलिङमा ठण्डा महीनाको समयमा रेलले लिकमा झारेको कोइला टिप्न जाने रने र उसका साथीहरूको प्रसङ्गले यो कुरोलाई पुष्टि गरेको पाइन्छ । यसरी नै 'विधवाको छोरो' कथाले ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङको वातावरणलाई चित्रण गरेको बुझिन्छ । मूलतः भारतको स्वतन्त्रतापूर्वको समयमा ब्रिटिशहरूको उपनिवेश रहेको दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रमा रेल चलाचल शुरूभएपछि त्यसको प्रभाव निम्न वर्गीय जनमानसको जीवनमा परेको कुरोसँगै त्यसताकको व्यवस्थाले बुझाएको कुरा प्रस्तुत कथाबाट बुझ्न पाइन्छ ।

एल्. एस्. एस्. ओ' मालेले तराई खण्डमा बाटो बनाउने कार्य हुँदा तिनताक मजदूरहरूलाई जङ्गल फाँड्दा ज्वरोको शिकार भइ मर्नुपर्थ्यो भनी बताएका छन् ।^९ सम्भवतः प्रस्तुत कथा 'विधवाको छोरो' मा पनि रनेको बाबु लालमानको मृत्युको घटनाले यस तथ्यलाई पुष्टि गरेको पाइन्छ । विशेष गरेर कथाकार सुन्दास एक यथार्थवादी कथाकार भएको हुनाले पनि यस्तो संयोग सो कथामा भेटिएको मान्न सकिन्छ । कथाकार स्वयंले उक्त कथामा भनेका छन् -

' रने जन्मेको चार वर्षपछि त्यसको बाबु लालमान मधेसमा आरा काट्न जाँदा औलेजरोले भेट्टाएर मरेको थियो । मर्दा लालमानको उमेर तीस भन्दा बढ्ता थिएन ।'^{१०}

दार्जीलिङमा चिया उद्योग र रेल व्यवसायको माध्यम गरीबको शोषण गर्न पल्केका अङ्ग्रेजहरूलाई सबै सुख र सुविधाप्राप्त थियो । रनेको आमा जस्ती दैनिक मजदुरी गरी जीवन धान्ने दार्जीलिङ्गे समाजका गरीब र निमुखा नेपालीहरूको निम्ति भने दार्जीलिङको परिवेश त्यससमय

८. <https://en.m.wikipedia.org>

२१-०६-२०१८

९. एल्. एस्. एस्. ओ' माले, सन् १९९९, दार्जीलिङ डिस्ट्रिक्ट ग्याजेटर, न्यू दिल्ली, पृ. सं. १३३ ।

१०. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, 'विधवाको छोरो', रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. ६७ ।

नर्क भन्दा कम्ती नरहेको मान्न सकिन्छ । उदाहरण -

‘ दिनभरिका परिश्रमले थाकेर आएकी रनेकी आमाले साग-सिसु र बगडा उमाल्दा सधैं प्रायः दस बजिहाल्थ्यो । प्रायः दिनहुँ रनेले एक निद्रा पुन्यइकन राती खान उठ्नु पर्थ्यो । अँ.....अँ.....गदैँ, आँखा उघादैँ, फेरि बन्द गदैँ दुवै हातका औं लीले मिच्चै रने उठ्थ्यो । त्यसलाई त्यसरी सुतेर उठ्न सबै बालकहरूलाई झैं गाहारै पर्थ्यो । नउठेर पनि के गरोस्-दिनभरिको भोको ।’^{११}

यसरी देश स्वतन्त्रपूर्व अङ्ग्रेजहरूको शासन कालमा दार्जीलिङ पहाडको अशिक्षित जनमानसको आय स्रोत कुनै भर लाग्दो थिएन । निम्न आय श्रोतको भरमा घर परिवारमा दुइ छोक जुटाउन कठिन थियो । पुरुषहरू सरह नारीहरूले पनि चियाबारीमा तथा घर-बाहिर दैनिक मजदुरी गरी परिवारलाई भरथेग गर्थे । शिक्षाको अभावमा अधिकांश कुल्ली-मजदूरहरूको जीवनबाध्य बन्नु परेको जान्न पाइन्छ । दार्जीलिङमा चियाबारीमा कार्यरत मजदूरहरू बाहेक सन् १९०१ को जनगणनाको मोठ ६०% जनमानस दर्जी, सिकर्मी, डकर्मी, आरावाल इत्यादि कार्यहरू गर्थे ।^{१२} यस अतिरिक्त तल्लो कलममा भारी बोक्ने कुल्ली अनि अन्य कुनै प्रकारको मजदुरी गरेर निम्न आय आर्जन गरी आफ्नो घर परिवारको जीवन धान्न मानिसहरूलाई कत्ति गाह्रो हुन्थ्यो भन्ने कुरोको सत्यता ‘विधवाको छोरो’ कथामा निम्न प्रसङ्गले पुष्टि गर्दछ । उदाहरण-

‘मायाकी आमाले भारी बोकेर दिनमा आठ, बाह्र आना कमाउँथी । कहिले काहीं रुपियाँ, पाँच-सुका पनि कमाउँथी । त्यसलाई त्यही काम गर्न सजिलो लागेको थियो । तसर्थ सेकी आमाले - अब के कामगरी पेट-पाला गर्नु दिदी ? भन्दा त्यसले भन्यो - हिडन बहिनी, संगै भारी बोकोँ, त्यही बाट रुपियाँ, पाँच-सुका कमाइहाल्छौ । आमा-छोरा त छौ नि ! ठूलो जहान पाल्नु छैन । बिचरी मायाकी आमाले अर्को कुन ठूलो उपाय बताओस् ? रनेकी आमा त्यो कुरामा धेरै घोरिई । त्यसका मनमा पनि अरू कुनै कुराको उमेद आएन । अन्त्यमा त्यसले मायाकी आमाको कुरा नै स्वीकार गरी ।’^{१३}

यसरी नै प्रस्तुत कथा ‘विधवाको छोरो’ मा रनेकी आमा अनि मायाकी आमाको ठण्डा महीनामा जाडो छेक्ने समेत कुनै न्यानो लुगा- फाटा हुँदैन । यस्तो अवस्थामा उनीहरू चिसो र ठिहीदेखि बाँच्च रेल कुद्दा त्यसको इञ्जिनबाट लिकहरूमा झरेका कोइलाका टुक्राहरू बटुल्न बाध्य छन् । एकदिन लिकमा झरेको एउटा ठूलो कोइलाको टुकुरालाई पाउने होइबाजीमा परेर हावागाडीको चपेटमा परी रनेको मृत्यु हुनपुग्छ । यस प्रसङ्गलाई कथाकार सुन्दासले कथामा यसरी वर्णन गरेका छन् -

११. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, ‘विधवाको छोरो’, रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. ६६-६७ ।

१२. एल्. एस्. एस्. ओ’ माले, सन् १९९९, दार्जीलिङ डिस्ट्रिक्ट ग्याजेट, पूर्ववत्, पृ. सं. १२१ ।

१३. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, ‘विधवाको छोरो’, रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. ६९ ।

‘जाड़ाका छुट्टीमा मायाका भाइहरू रेलका लिखै लिख इंजिनबाट खसेका कोइला टिप्नजान्थे । आमालाई भनेर रने पनि तिनीहरूसँग जानथाल्यो । त्यसले बटुलेको कोइला सल्काएर आमा - छोरो बेलुकै पिच्छे आगो ताप्ये ।’^{१४}

‘मायाका भाइ र रने बजारका केटाहरू एकसाथ दगुदै एउटा कोइला देखे जम्मै झुत्तिंदै लिखैलिख हिँड्न थाले । त्यो दिन अचकाली धुम्म भएको थियो । बाटो पनि धुम्मिएको थियो । ती केटाहरूलाई उछिनेर बजारको घ्याम्पे भन्ने केटो र रने अगाडि बढिसकेका थिए । ती दुइ जनाले एउटा कुइनेटो परेका ठाउँमा कोइलाको एउटा ठूलो ढिको एकैचोटि देखे । दुवै झम्टेर त्यहाँ पुगे । त्यति बेलै एउटा हावागाडी त्यहाँ आइपुग्यो । रने अघि परेको थियो, घ्याम्पे पछि नै थियो । धुम्ममा गाडी रोक्ता रोक्ते रनेलाई मिचिहाल्यो । घ्याम्पे भने भाग्यले बाँच्यो । रनेको एक प्राण त्यहीं गयो ।’^{१५}

अतः कथामा वर्णित रेलबाट झर्ने ‘कोइलाका टुक्रा’ अनि ‘हावागाडी’ को प्रसङ्गमा यस शोधार्थिले सन् १९७८ देखि दार्जीलिङ हिमालयन रेल्वे विभागसित सम्बन्धित रही आएका अनि १९६०-७० को दशकमा दार्जीलिङ हिमालय रेल्वे विभागका एसिस्टेन्ट म्याकनिकल इन्जिनियर (A.M.E - Darjeeling Himalayan Railway) ब्रुक्स नामक अङ्ग्रेज साहेबलाई समेत भेटेका अनि हाल चीफ डीपो म्याटेरियल सुपेरिटेन्डेन्ट (C.D.M.S- D.H.R) ओहोदामा कार्यरत् खर्साड निवासी श्री देवराज मुखियासँग अन्तर्वार्ता लिएको थियो । अन्तर्वार्तामा मुखियाले बताएअनुसार ब्रिटिशको जमानादेखि नै दार्जीलिङमा रेल चलाउनलाई कोइला बिहारको रानीगञ्ज (हाल झारखण्ड) बाट सप्लाई हुने गर्थ्यो । पछि उक्त कोइला सिलगडी ल्याइ पुऱ्याएपछि सिलगडी स्थित रेल्वे कोल ट्याङ्कबाट पुनः रेलको इन्जिनमा लादिए पछि उक्त रेलगाडी कोइलाको धूँवा उडाउदै सुकुना, तीनधारे, खर्साड, टुङ, सुनादा, घुम, बतासे हुँदै दार्जीलिङ जान्थ्यो । यसरी रेलले आफ्नो यात्रा अवधिमा लिकमा हल्लन्दै जाँदा रेलको इन्जिनको छप्परमा बसी कोइला कुट्ने कर्मचारी (जसलाई तेलवाला वा सेकेण्ड फायरम्यान भनिन्थ्यो) - ले लिकमा र लिकका छेउ-छाउतिर खसालेका कोइलाका टुक्राहरू बटुल्ने मानिसहरूको ताँती तीनधारेदेखि रेल दार्जीलिङ पुगुञ्जेलसम्मनैहुने गर्थ्यो ।

ब्रिटिशकै समयदेखि रेल गाडी कुट्टे लिकमा अर्को एउटा खुल्ला गाडी पनि गुड्थ्यो । यसको चारवटा खुट्टिर तिरपलको छप्पर र पर्दा भएको हुन्थ्यो, जो चारवटा फलामको चक्काको सहायताले लिकमा खुल्ला कुट्टे सानो गाडी हुन्थ्यो । यसमाथि बसेर यात्रा गर्दा खुल्ला हावा चारैतिरबाट आउँथ्यो । यसलाई ब्रिटीसहरूले ‘ट्रली’ (Trolley) भन्ने गर्थे भने पहाडी जनबोलीमा ‘टाली’ भनेर

१४ इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, ‘विधवाको छोरो’, रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. ७३ ।

१५. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, ‘विधवाको छोरो’, रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. ७३-७४ ।

बुझिन्थ्यो। वास्तवमा त्यही नै 'हावागाडी' थियो।^{१६} यस जानकारीले उपर्युक्त कथाको प्रसङ्गलाई सत्य र प्रामाणिक तुल्याएको छ। देवराज मुखिया दार्जीलिङ पाहाडको नागबेली बाटोमा छुक-छुक गर्दै कुट्टे सानो रेलको अतित र वर्तमानको इतिहास झल्काउने **सम्झना सिमलको फूल सरि....** नामक कृतिका लेखक पनि हुन्। यसरी कथामा रनेलाई हावा गाडीले मारे तापनि रेल्वे विभागबाट भने रनेको आमालाई छोरोको मृत्युको कुनै छतिपूर्ती राशी समेत दिएको पाइन्छ। यस घटनाले ब्रिटीस औपनिवेशिक कालमा स्वेच्छाचारी अङ्ग्रेजहरूलाई एक गरीब मान्छेको प्राणको समेत केही महत्व नरहेको कुरो जान्न पाइन्छ।

अतः उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो औपनिवेशिक नीतिलाई विस्तार गर्दै दार्जीलिङ क्षेत्र वरिपरी रहेका मुलुकहरूलाई राज गर्न सहज होस् भन्न खातिर पहाडी अञ्चलको विविध विशेषताका अध्ययन गर्दै सामान्य विकासमूलक कार्यहरू गरेको मान्न सकिन्छ। यसै क्रममा चियाको उद्योग अनि रेल मार्गको निर्माण गरेको कुरा सत्य र ऐतिहासिक तथ्य नै हो। यस प्रकार कथाभिन्न सन् १८८१ देखि दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रमा कोइला र पानीले चल्ने वाष्प चलित रेल चलन थालेपछि त्यसको प्रभावले ग्रसित स्थानीय मानिसहरूको विवश जीवन शैलीको चित्रण भेटिन्छ भने सो घटनाहरू अङ्ग्रेजहरूको औपनिवेशिक वर्चस्वकै यथार्थ नमूनाहरू हुन् भन्न सकिन्छ।

५.२.३ चामलको महँगो

रानी खोला कथा सङ्ग्रहमा रहेको छैटौँ कथा 'चामलको महँगो' हो। 'चामलको महँगो' कथामा गम्फे, जसे र जसेकी स्वास्नी देवमाया मुख्य पात्रा - पात्राहरू छन् भने अफिसमा काम पर्ने बाबुहरू, स्कूल पढाउने मास्टरहरू, गाउँका महाजन, गाडीमानहरू आदि सहायक पात्र-पात्राहरू छन्। समग्रमा कथामा बहुल पात्रयोजना रहेका पाइन्छ। यी पात्र - पात्राहरूले ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङमा सन् १९४०-५० को दशकमा खाद्य आपूर्तिको समस्या झेल्नु पसेको घटना चित्रित पाइन्छ। ब्रिटिशहरूको औपनिवेशिक शोषणमा आर्थिक अभावले ग्रस्त एक ग्राम्य नारीको संघर्षशील जीवनलाई चित्रण गर्दै महँगोको मारमा एक गरीब परिवारलाई पेट भर्न समेत चामल जस्तो अनिवार्य खाद्य - पदार्थ पुगीसरी नहुनु जस्ता वस्तुस्थितिको यथार्थ चित्रण प्रस्तुत कथामा सफलतासाथ प्रस्तुत गरिएको भेटिन्छ। प्रस्तुत कथा 'चामलको महँगो' मा समाजमा साधारण निम्नवर्गीय परिवारमा महँगोको असर कतिसम्म पर्दोरहेछ? भन्ने स्थिति बोध गराइएको पाइन्छ। भारत सरकारले खाद्यान्नमा नियन्त्रण गरेपछि त्यसबाट देखापरेको नकारात्मक परिणाम स्वरूप चामलको महँगोको कारण गाडीमान काम गरेर आफ्नो परिवारको भरण-पोषण गर्ने निम्न वर्गीय पात्र जसेको परिवारमा एक डबका जाँड समेत जुर्न नसकेको देखिन्छ। उसको परिवारमा उसकी स्वास्नी देवमाया र देवर समान गम्फे पनि रहेका हुन्छन्। जसे र गम्फेले घुमको कण्ट्रोल गोदामबाट

१६. मिति २०-१२-२०१७ को दिन देवराज मुखिया (पहिले तीनधारे अनि हाल खर्साड निवासी) सँग लिइएको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी।

गोदामबाट गोरू गाडीमा राशन ओसारने काम गरी जसो तसो जीवन धान्ने गरेका हुन्छन् । उ कुल्ली काम गरे तापनि स्वाभावले स्वाभिमानी हुन्छ । तर गम्फे भने उसको ठीक विपरित स्वभावका देखिन्छ । जसेलाई दिनभरिको थकाइ मेट्न बेलुकी खाना खाइसकेपछि एक डबका जाँड पिउने बानी हुन्छ । तर कति दिनदेखि चलेको चामलको महँगीको कारण उसकी स्वास्नीले उसलाई एक डबका जाड समेत जुराउन सकेको हुँदैन । अतः जसेकी स्वास्नीलेउसकी पति जसेले जाँड खान नपाउँदाको नैराश्यलाई देखेर गम्फेको सहयोगमार्फत् एक डबका जाँड जुराइदिन अप्रमर भएकी देखिन्छ । तर उल्टै जसेलाई गम्फेसित आफ्नो स्वास्नीको अनैतिक सम्बन्ध बढ्न थालेको शंका हुन्छ । एकदिन साँझ-विरातको समय भान्सा घरमा स्वास्नी र गम्फे एकै साथ बसेर बातचित गर्दै गरेको देखेर असह्य हुँदा आवेसमा आई गम्फेमाथि खुकुरी प्रहार गर्न लाग्दा सबै कुराको रहस्य उदाङ्गो हुन्छ । यसबेला जसेले आफ्नो भूल स्वीकार गर्दछ ।

प्रस्तुत कथा 'चामलको महँगी' ले दोस्रो विश्वयुद्ध (सन् १९३९- १९४५) को अवधिमा खाद्य पदार्थमाथि नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले सरकारबाट दार्जीलिङ भेकका मानिसहरूमाझ 'राशन कार्ड' बाँडिएको प्रसङ्ग पाइन्छ । उक्त राशन-कार्डमार्फत् पाइने सिमित खाद्य पदार्थको वितरण प्रणालीको चपेटमा पारेर खटीखाने निम्नवर्गीय श्रमिकहरूको जीवन कतिसम्म अभावग्रस्त र समस्याले पिरोलिएको थियो भन्ने आभास गराउँछ । मूलरूपमा दोस्रो विश्वयुद्धको समय(सन् १९३९ - ४५) 'ब्रिटिशकालीन बङ्गालमा खाद्य आपूर्तिको उद्देश्यले सन् १९४३ देखि कन्ट्रोलका पसलहरूमार्फत् 'राशन कार्ड' को आधारमा मानिसहरूमा खाद्य वितरण गर्न थालिएको हो ।^{१०} वस्तुतः प्रस्तुत कथाभिन्न चित्रित घटना विवरणले त्यसताकको सरकारी व्यवस्थालाई उदाङ्गो पारेको छ भन्न सकिन्छ । कथाकार सुन्दासले यस कथामा यथार्थ घटनाकै कथावस्तुलाई कथा बनाएका हुन् भन्ने कुराको जानकारी समेत हुन्छ । एकातिर उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको आफ्नै प्रकारको कठोर शासन-व्यवस्था अर्कातिर स्थानीय श्रमजीवी मानिसहरूको विवश जीवन-बँचाईको यथार्थलाई निम्न परिच्छेदले पनि चित्रित गरेको देखिन्छ -

'दार्जीलिङका प्रत्येक मानिसले सरकारबाट एक एकवटा 'राशन कार्ड' पाएका छन् । त्यो कार्ड देखाएपछि मात्र कन्ट्रोलका पसलमा हप्ता दिनका निमित्त दुइ सेर चामल, आधा सेर आँटा वा मैदा र एक पाउ चिनी पाइन्छ । आठ वर्षभन्दा कम उमेर भएका बालक - बालिकाले चिनी बाहेक अरू कुरो आधा मात्रामा पाउँछन् । यतिभन्दा अरू कुरो चाहिए कि ता दोबर तेबर दाम दिएर 'ब्ल्याक-मार्केट' मा किन्नुपर्छ, कि ता कल्पित नाँउ दिएर दुइ-चारवटा बढ्ता 'राशन-कार्ड' हातपारी पेट भर्ने चामल र आँटा प्राप्त गर्न सकिन्छ ।'^{१८}

१७. <http://history of pds in west Bengal> २८-१२-२०१७

१८. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, 'चामलको महँगी', रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. ७५ ।

यसरी सन् १९३९-१९४५ को दोस्रो विश्वयुद्धको उत्तरार्द्धतिर आइपुग्दा दार्जीलिङ क्षेत्र वरिपरिको व्यापारसित सम्बन्धित कुराहरू सेरको हिसाबले गरिने अनि अधिकाङ्कश कमानहरूमा महँगाईको प्रभाव घेरै परेको बुझ्न सकिन्छ । त्यससमय दार्जीलिङ पहाडमा मानिसहरूमा राशन बाँड्ने प्रणालीको सुरुवाती स्थिति सन्तोशजनक थिएन । त्यस समय कमानका मजदूरहरूले सामना गर्नुपरेको प्रमुख समस्या पनि महँगी नै थियो । आज सुन्दा अचम्म लागे पनि त्यस बेला रूपियाँ सेर चामलको मूल्य पुग्नु भनेको सहिनसक्ने अवस्था हो । इन्द्रसुन्दासको प्रस्तुत कथा 'चामलको महँगी' मा तत्कालिन दार्जीलिङका श्रमजीवी मानिसहरूले चिनी हालेको चिया पिउन विरलै पाएको प्रसङ्ग पाइन्छ । चामल जस्तो अति आवश्यक खाद्य पदार्थको मूल्यले आकाश छोएपछि राशन दोकानबाट सिमितरूपमा पाइने चिनीलाई अलि-अलि गर्दै थुपारेपछि त्यसलाई बेचै भएपनि गरीबहरूले आफ्नो आवश्यकता पूरा गरेका चित्रण कथामा पाइन्छ । उदाहरणार्थ -

'गरीबहरूमा धेरजसो नून हालेको चिया खाने चलन छ र तिनीहरू चिनी उबारेर धनीहरूलाई वा चोकमा मिष्टान्न भण्डारका मालिकहरूलाई डबल दाममा बेचेर केही आमदानी गर्छन् ।'^{१९}

यसैकारण तत्कालिन दार्जीलिङको मजदूर युनियनले आफ्नो मुख्य मागको रूपमा मजदूर र उनका आश्रितहरूलाई सस्तो दरको चामल मजदूरलाई १ रूपियाँको ५ सेरको हिसाबमा हप्तामा ५ सेर र आश्रितहरूले चाँहि हप्तामा साँडे तीन सेर पाउनु पर्छ भनेर आन्दोलन चलाएको थियो ।^{२०} यस आन्दोलनको कारण युनियनका नेता पी. डी. मुखिया लगायत १६ जनालाई त्यससमय पुलिसले गिरफ्तार गर्नलाग्दा मजदूरहरूले बाधा दिएको जानकारी पनि पाइन्छ । अतः यस आन्दोलनलाई दार्जीलिङमा प्रथम सडकठित मजदूर आन्दोलन मान्न सकिन्छ । यस युनियनले १५ जून सन् १९४६ को दिन मालिकवर्गलाई १४ दिनको समय दिएर १२ सूत्रि माग पेश गरेको थियो ।^{२१} १२ सूत्रि मागहरू मध्ये ५ नम्बर मागअनुसार सस्तो दाममा चामल सबै मजदूरहरूले औ उनीहरूका काम गर्न नसक्ने बाल - बच्चा औ बुढापाका सम्बन्धीहरू सबले कमसे कम ५ सेर प्रति हप्ता प्रति मजदूर औ ३, १/२ सेर प्रति मजदूरको जहान प्रति हप्ता पाउनुपर्छ साथै लुगा, कपडा, नून, तेल इत्यादि पनि राशन अनुसार पाउनुपर्छ भन्ने थियो । यस तथ्यले प्रस्तुत कथाको घटना प्रसङ्ग सत्यतामा आधारित रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूको शोषण र गरीबीको मारमा पिल्सिएका दार्जीलिङको ग्रामीण क्षेत्रमा

१९. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, 'चामलको महँगी', रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. ७५-७६ ।

२०. आर्बी, सन् २०००, हाप्नो बासभूमिमा चियाबारी मजदूर आन्दोलनको पहिलो चरण फेरि नयाँ चरण दार्जीलिङ, पृ. सं. ३०-३१ ।

२१. आर्बी, सन् २०००, हाप्नो बासभूमिमा चियाबारी मजदूर आन्दोलनको पहिलो चरण फेरि नयाँ चरण, पूर्ववत्, पृ. सं. ३१-३२ ।

गोरूगाडी धपाएर जीवन धान्ने गम्फे अनि जसे जस्ता निम्नवर्गीय गाडीमानहरूका परिवारमा सरकारको कन्ट्रोल पसलले कार्डमार्फत् दिइने सस्तो खाले नियन्त्रित खाद्यले हप्तावरीसम्म पनि पुग्न सक्दैन थियो । धेरै परिवार भएको धरमा तीन - चार दिन काट्न पनि हम्मे-हम्मे पर्थ्यो । यस कुरो सुन्दासको प्रस्तुत कथाको निम्न प्रसङ्गबाट अझ स्पष्ट हुन आउँछ । उदाहरण-

‘ कन्ट्रोल शुरू भएपछि गम्फेले रमितेदेखि टाढा अर्को गाउँको कन्ट्रोलका पसलेको माल ओसाथ्यो, जसेले भने आफ्नै गाउँका महाजनका माल ओसाथ्यो । तर बेला बेलामा कार्डका चामलले हप्ता नपुग्दा तिनीहरूले चामलका बस्ताहरूमा नदेखिने गरी प्वाल पारेर तीन चार सेर वा अझ बढ्ता चामल झिक्नसक्थे । तर जसेले भने यस्तो अनुचित काम कदापि गर्दैनथ्यो । त्यो एउटा अशिक्षित गाडीमान भए तापनि त्यसले इमान छोडेको थिएन ।’^{२२}

प्रस्तुत कथा ‘चामलको महँगी’ मा तत्कालीन अङ्ग्रेजहरूको औपनिवेशिक व्यवस्थामा निम्नवर्गीय जसेकी स्वास्नी देवमाया जस्ती अशिक्षित नारीहरूले आफूले रूचाएका वस्तुहरूलाई उपभोग गर्न नपाएको तथा उसको रहरलाई आर्थिक अवस्थाको कारणले पूर्ती गर्न नपाएर मनभित्रै दबाएर राख्नु पर्ने स्थितिको चित्रण देखिन्छ । कथाकार सुन्दासले यस कथामा देवीमायाको रहरलाई यसरी वर्णन गरेका छन् -

‘ त्यसरी नै देवमाया पनि कसैले रंगी-चंगी वस्त्र लाएको देख्ता वा कसैका केशमा दलेको तेलको मगमग बासन चल्दा, झलझल झल्कने यारलिङ कुनै स्त्रीका कानमा लुकेको देख्ता वा कसैका हातमा हरियो, नीलो, रातो, गोलो, चेप्टो, इन्द्रेनी रंगलाई बिसाईदिने बाइँहरू देख्ता, सुनका गहनापात लाएको देख्ता आर्कषित हुन्छे, औ बडो कौतुहलपूर्ण दृष्टिले हेरिरहन्छे । त्यसको मन यी जम्मै थोकहरूमा गाडिन्छ औ त्यो यो वस्तुहरू प्राप्त गरेर आफ्नो शरीर सिंगार्न साहैरहर गर्छे ।’^{२३}

सन् १९५० को दशकसम्म दार्जीलिङका खटीखाने मानिसहरूमा भरपेट खानलाई सस्तो चामल सम्म पनि जुराउन सम्भव थिएन । नारी जातिका विभिन्न रहरहरू मनमै दबीएर रहन्थ्यो । यस प्रकारको नारी जातिको अभाव र दयनीय स्थितिलाई उदाङ्गो गर्न ‘चामलको महँगी’ कथा सक्षम रहेको देखिन्छ । देश स्वतन्त्रतापूर्व ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङका निम्नवर्गीय जन-समाजमा खाद्य आपुर्तिको अभावले जन्माएको चरम गरीबीको सजीव चित्रण ‘चामलको महँगी’ ले दर्शाउन सकेको पाइन्छ ।

२२. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, ‘चामलको महँगी’, रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. ८० ।

२३. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, ‘चामलको महँगी’, रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. ७७ ।

५.२.४ खाजा

रानी खोला (सन् १९६६) कथा सङ्ग्रहको दशौं कथा 'खाजा' हो । यस कथाको शीर्षकमा एउटा साङ्केतिक अर्थ लुकेको पाइन्छ । कथाका कतिपय घटनाहरू शीर्षककै वरिपरि परिक्रमा गरेको अनुभूति हुन्छ । कथाकार सुन्दासले न्यून मजदूरीमा रगत पसिना बहाउँदै कमानमा चियापत्ती टिप्ने मजदूरहरूको भोक मेटाउने खाजाको अवस्था प्रस्तुत कथामा देखाएका छन् । दार्जीलिङ्गो चियाकमानको तत्कालिन परिवेशमा ब्रिटिश उपनिवेशवादीहरूको वर्चस्व कस्तो थियो भन्ने कुराको सजीव चित्रलाई यस कथामा उतारिएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत कथा 'खाजा' मा ब्रिटिश उपनिवेशकालीन दार्जीलिङ्गो कमानमा कार्यरत मजदूरहरूको गरीबी र दयनीय अवस्थाको यथार्थ चित्रण पाइन्छ । कथामा लालेकी स्वास्नीको सातजना छोरा-छोरी हुन्छे । उसकै दयनीय जीवन अवस्थालाई लिएर प्रस्तुत कथाको कथानक अघि बढेको छ । कमानका श्रमिकहरूमा विद्यमान आर्थिक विपन्नतालाई लालेकी स्वास्नीको जीवनबाट कथामा देखाइएको पाइन्छ । कथामा आमाको दुःख बुझ्न सक्ने भइसकेकी घरकी ठूली छोरीले आमालाई कमानमा दिउँसो भोक लाग्दा आमाले त्यस समय खाउन भनेर सानो भाइको कोक्रोको एउटा कुनामा सम्हालेर राखिदिएकी गहनाउन लागिसकेको भातको खाजा हालीदिएकी हुन्छे । कथाको यही घटना-बिन्यास अत्यन्त मार्मिक र संवेदनशील देखिन्छ । यसरी कथा 'खाजा' को माध्यमबाट कमानको आर्थिक जर्जरतालाई देखीउँदै कथाकार सुन्दासले ती श्रमिकहरूको दुर्बल मानसिकता र अशिक्षित वातावरण साथै कमानका मजदूरहरूका आफ्नो हक र अधिकारको निम्ति असचेतना रहेको देखाएका छन् । अर्केतिर कमान मालिक र व्यवस्थापकहरूको विरुद्ध सङ्गठित भई लड्नुपर्ने चेतनाको क्षीण सङ्केत पनि यस कथामा दिइएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत 'खाजा' कथामा शहरीया भन्दा ग्रामीण परिवेश अनुकूलका पात्रहरूको प्रयोग पाइन्छ । लालेकी स्वास्नी यस कथाको प्रमुख पात्रा हुन् भने एक हुल आइमाई र ठिटाठिटी कामदारी, एक लहर मानिसहरू, बटुवा, सातजना छोराछोरी, साथीहरू, चौकीदार, अग्लो ठिटो, कान्छी, साइँली, नेप्टी, छुच्ची, कर्कश स्वर भएको युवक, गोठाला सुरे आदि सहायक पात्र-पात्राहरू हुन् । कथामा दिनभरि काम गरेर कमाएको पैसा जाँडमा उडाउने र स्वास्नीको कमाइमा बाँच्ने अनि उल्टै स्वास्नी कुट्ने लाले नीच तथा दुष्ट पात्रको रूपमा छ भने एउटा हातमा लाठो अनि अर्को हातले छाता ओडी कमानको अग्लो डाँडाबाट चियापत्ती टिप्ने मजदूरहरूमाथि निगरानी गर्ने कमानका कामदारी उपनिवेशक अङ्ग्रेज मालिकको प्रतिनिधि पात्र हो भन्ने बुझिन्छ । कमानमा कठोर परिश्रम गरी चियापत्ती टिपेर आफ्ना घर-गृहस्थी चलाउने सातजना छोराछोरीकी आमा तथा कथा नायिका लालेकी स्वास्नी, अग्लो ठिटो, कान्छी, साइँली आदि सबै कमानमा औपनिवेशिक अतिक्रमण भोग्न बाध्य पात्र-पात्राहरू हुन् । समग्रमा कथामा बहुल पात्रयोजना रहेको पाइन्छ ।

ब्रिटीस उपनिवेशकालीन दार्जीलिङ्ग पहाडी क्षेत्रको कुनै कमानको परिवेश प्रस्तुत कथा 'खाजा' मा वर्णित पाइन्छ । कथाभित्र कमानमा कार्यरत मजदूरहरूको आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक आदि

स्थितिको चित्रण भेटिन्छ । ज्ञान-शिक्षाको अभावमा अनाहकमै छोरा-छोरीहरू जन्माउनु अनि घरको ठूलाले आफ्नो घरप्रतिको जिम्मेवारी समेत वेवास्था गर्दै रात-दिन मातेर स्वास्नीलाई कुट्नु आदि घटनाहरूले समबन्धित कमाने वातावरणलाई चित्रित गरेको देखिन्छ । मूलरूपमा यस कथामा कथाकार सुन्दासले ब्रिटिश उपनिवेशिककालीन दार्जीलिङ क्षेत्रका चियाकमानहरूमा मजदूरहरूले भोग्नु परेको चरम दुःखको यथार्थ चित्रण गरेका छन् । दार्जीलिङमा चिया मजदूर आन्दोलनका एकजना अग्रणी सत्येन्द्र नारायण मजुमदारअनुसार ' सुन त उनीहरूले फलाए र त्यसद्वारा मालिकको नाफाका पहाड झन्झन् अग्लिने भए । आफ्ना रगत-पसीना बहाएर उनीहरूको कोशौं क्षेत्रफलको चिया बगानहरू तयार पारे । हिंस्रक जन्तुहरूबाटकतिले ज्यान गुमाए, कति लुले-लंगडा भए । तर त्यसको बदलामा उनीहरूले पाए-मध्ययुगीन दासत्व ।' ^{२४} वस्तुतः तत्कालीन चियाबारी जनजीवनको स्थितिलाई यस तथ्यले छर्लङ्ग पारेको पाइन्छ । प्रस्तुत कथाको घटना वर्णनले यो सत्यतालाई यसरी पुष्टि गरेको पाइन्छ -

' त्यस्तो औले ठाउँमा गर्मीले तिनीहरू त्यसै उसिनिइ सकेका छन् । सबैका जिउ र लुगा टाउकाबाट पानीको घैला घोप्टाइदिँदा जस्तै गरेर भिजेका छन् । तिनीहरूका हात बिजुलीले चलाए जस्तो छिटो चलिरहेका छन् ।' ^{२५}

यसरी नै कथाकार सुन्दासले चिया मजदूरहरूका दयनीय अवस्थालाई अनदेखा गर्दै असीम लुट र शोषण चलाउन पल्केका ब्रिटिश राजको चरम दमनमूलक व्यवस्थाले थिचेर राखेको निम्न वर्गीय श्रमिकहरूको जीवन यापन कस्तो थियो भन्ने कुराको वर्णन निम्न प्रसङ्गबाट पनि बुझाउन खोजेको देखिन्छ -

' अनि सबैजना छरपस्ट भएर कोही रूखमनि, कोही झ्याडमनि, कोही बाँसघारीनेर, कोही ओडार परेका ठाउँमा गएर आफ्नो आफ्नो खाजाका पोका फोएर, बोतलमा हालेर लगेको फिक्का चियासित खानथाले । कसैसित दारमे बगडाको भात थियो, कसैसित खस्रो चिउरा, कसैसित भुटेको मकै र ठोट्टेको अचार, कसैसित मिसाहा पीठोको आधा अम्मल मोटो दूयाब्रे रोटी । यस्तै खाजा तिनीहरूले आफ्ना हातको र ओं ठको नुनिलो पसीनासित घोलेर खाई पेटको ज्वाला मार्नथाले गाँसै पिच्छे तिनको भित्रको ज्वाला बाहिर भाग्नथाल्यो र तिनका शरीर फेरि एकचोटि पसीनै पसीनाले तर भयो ।' ^{२६}

२४. आर्बी, सन् २०००, हाम्रो बासभूमिमा चियाबारी मजदूर आन्दोलनको पहिलो चरण फेरि नयाँ चरण, पूर्ववत्, पृ. सं. २१-२२ ।

२५. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, 'खाजा', रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. १२७ ।

२६. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, 'खाजा', रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. १२७ ।

यसरी दार्जीलिङका चिया कमानहरूमा काम गर्ने मजदूरहरूलाई उपनिवेशक अङ्ग्रेज मालिकहरूले सधैंभरी दास बनाएर राख्ने सोचाइ रहेको बुझिन्छ । तर मजदूरहरूमा विस्तारै- विस्तारै चेतना र साहसको संचार पनि हुन थालेको आभास हुन्छ । कमानका अङ्ग्रेज मालिकहरूबाट शोषित र प्रताडित मजदूरहरूले एकाअर्कामा सङ्गठित भएर विद्रोहको आवाज उठाइ चियाबगानभित्र अङ्ग्रेज मालिकहरूको उपनिवेशवादी शासनलाई जराबाटै उखेल्नु पर्ने मजदूर शक्तिको दृष्टान्त पनि यसै कथाको माध्यम दिइएको देखिन्छ । उदाहरण -

‘ यता बाह्रको घण्टा बजेर पत्ती टिप्नेहरू खाजा खान के बसेका थिए , उता तिनीहरूमध्ये एकजना कर्कश स्वर भएको युवक टिनको चोङ्ग्रामा मुख गाडेर चिच्याउन लाग्यो । मजदूरले नै.....मजदूरका लागि.....मजदूरको सरकार खडा गर्नुपर्छ / त्यो बोल्ने मान्छे उत्तेजित भएर एउटा हात हावामा फ्याँक्दै त्यस्तो टँटलापुर घामको वास्ता नगरी मच्चीमच्ची कराउन थाल्यो औ दुइ-चार कुरा अरू बोलेर त्यही एउटा महामन्त्र उकालो फर्केर-मजदूरको राज, मजदूरको सरकार.....मजदूर.....मजदूर.....भन्दै त्यस्तो पैताला भत्भत् पोल्ने बगरका बालुवामा बुर्कुसी मान् थाल्यो ।’ २७

यसरी कथाकार सुन्दासले प्रस्तुत कथा ‘खाजा’ को माध्यम ब्रिटिश उपनिवेशकालमा दार्जीलिङको चियाबगानमा कार्यरत मजदूरहरूको आर्थिक सामाजिक र राजनैतिक जीवनको यथार्थ चित्रण दर्शाउन चाहेको देखिन्छ । यसबाट कमानका अङ्ग्रेज मालिकहरूका औपनिवेशिक वर्चस्वलाई उद्घाटन गर्न कथाकार सफल रहेका पनि मान्न सकिन्छ ।

५.३ औपनिवेशिक सन्दर्भमा इन्द्र सुन्दासको रोमन्थन (सन् १९८९) कथा सङ्ग्रहको विश्लेषण

कथाकार इन्द्र सुन्दासको कथा सङ्ग्रह रोमन्थन सन् १९८९ मा प्रकाशित भएको हो । श्याम प्रकाशन दार्जीलिङबाट प्रकाशित भएको यस कथा सङ्ग्रह कथाकार सुन्दासको दोस्रो प्रकाशित कथा सङ्ग्रह हो । यस कथा सङ्ग्रहमा ‘शेरसिंह गोरखा’, ‘ऐते पाइलट’, ‘जिज्ञासु मेरा संगी’, ‘लिपिबद्ध प्रमाण’, ‘नलिनी’, ‘अबला, दुर्बला’, ‘शक्तिरूपा नारी’, ‘मूल फुटेपछि’, ‘एउटा गाउँको कहानी’, ‘चप्-फ्राइ’, ‘विस्फोटन’, र ‘फोर - टुएन्टी’ गरी जम्मा १२ वटा कथाहरू सङ्कलित छन् । ती मध्ये चारवटा कथाहरू क्रमैले ‘शेरसिंह गोरखा’, ‘ऐते पाइलट’, ‘लिपिबद्ध प्रमाण’, ‘चप् - फ्राइ’ मा ब्रिटिशकालीन औपनिवेशिक सन्दर्भको अध्ययन अपेक्षित छ ।

२७. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६७, ‘खाजा’, रानी खोला, पूर्ववत्, पृ. सं. १२८-२९ ।

५.३.१ शेरसिंह गोरखा

रोमन्थन (सन् १९८९) कथा सङ्ग्रहमा पहिलो कथाको रूपमा रहेको कथा 'शेरसिंह गोरखा' हो। यस कथाका सम्पूर्ण घटनाहरू कथाकै मुख्य पात्र शेरसिंह गोरखाको चर्चमा केन्द्रित रहेको छ। ब्रिटिश औपनिवेशिकरणको वर्चस्वको फलस्वरूप सङ्क्रमित भएका भाषिक र सांस्कृतिक अतिक्रमणका पक्षहरूलाई कथाकार इन्द्र सुन्दासले शेरसिंह गोरखाको चरित्रको माध्यम प्रष्टयाउन चाहेका छन्।

प्रस्तुत 'शेरसिंह गोरखा' कथा मझौलो आयामको एक चरित्रप्रधान कथा हो। यस कथामा शेरसिंह गोरखा जस्तो पात्रको माध्यम औपनिवेशिक कालमा दार्जीलिङ्गे नेपाली समाज र यहाँका वासिन्दाहरूको रहन-सहनमा अङ्ग्रेजी संस्कारको प्रभावको उद्घाटन गरिएको पाइन्छ। स्कूलका शिक्षक दिल बहादुरले आफू सधैं स्कूल जाँदा भेटेका शेरसिंह गोरखाको अदम्य साहस र विशाल व्यक्तित्वलाई लिएर कथानक अघि बढेको देखिन्छ। कथामा कुनै एक अङ्ग्रेज झैं ठाँट-बाँटसाथ हिँड्ने शेरसिंह गोरखाको चारित्रिक वर्णनले सम्पूर्ण विम्बनै पाठकको अघि आ उपस्थित हुन्छ। कथाकारले दुइजना पथिकको छोटो भेटघाटलाई एउटा इतिवृत्तात्मक सुन्दर कथाको रूप दिएका छन्। बाटामा भेटिएका अज्ञात व्यक्ति शेरसिंह गोरखा दोस्रो विश्वयुद्धमा सियाक रणक्षेत्रमा बहादुरीसित लडेका फौजी अफिसर हुन्। यात्रामा दिल बहादुरको शेरसिंह गोरखासित भेट भएपछि कौतुहलता जागेर आएको देखिन्छ। अतः जन्मले एक गोरखा भएपनि घर बाहिर अङ्ग्रेजी संस्कारलाई अधिक रूचाउने अनि घरभित्र भने एक ठेट गोर्खाली संस्कार तथा परस्परलाई सङ्रक्षण गर्न रूचाउने शेरसिंह गोरखाको प्रवृत्ति हुन्छ।

विशेष दिल बहादुरको विचित्र व्यक्ति शेरसिंह गोरखासित संयोगवश भेटघाट भएको क्षण भने दिलबहादुरको मन अन्तसंस्करणमा सधैंको निम्ति छाप भएर बसेको छ। प्रस्तुत कथामा ब्रिटिश उपनिवेशकालीन दार्जीलिङको परिवेश अनुकूलका पात्र - पात्राहरूका प्रयोग गरिएको पाइन्छ। दिलबहादुर, शेरसिंह गोरखा यस कथाका प्रमुख पात्रहरू हुन भने सीता बालक अमृत, पटेल, गोरखाली अफिसर, क्याप्टन भतिजा, शेरसिंह गोरखाको भाइ, सइसहरू, बटुवाहरू, पर्यटकहरू आदि सहायक पात्र - पात्राहरू हुन्। कथामा बहुल पात्रयोजना रहेको पाइन्छ।

प्रस्तुत कथा 'शेरसिंह गोरखा' को कथावस्तुले देश स्वतन्त्रपूर्व ब्रिटिश उपनिवेशकालीन दार्जीलिङको परिवेश तथा तिनताकका वासिन्दाहरूमा अङ्ग्रेजी भाषा र संस्कारको प्रभावलाई प्रकाश पारेको छ। यस अतिरिक्त दोस्रो विश्वयुद्धको उत्तरार्द्ध सन् १९५० र ६० को दशकबिचको अवधिलाई पनि कथावस्तुले समेटेको पाइन्छ। कथाको मुख्य पात्र शेरसिंह गोरखाको स्वभावलाई नियाल्दा अनि उसलाई बाटोमा प्रथमपल्ट देख्दा तीनछक्क पर्ने मिशनेरी स्कूलका शिक्षक दिलबहादुरको मानसिक उथुल पुथुलको स्थितिलाई उपबिषवादी दृष्टिले नियाल्न उपयुक्त हुन्छ। यहाँ औपनिवेशिकवादका सांस्कृतिक पक्षहरूको अध्ययन गर्ने विद्वान् थोमस बेबिङ्टन मेकाउलेको **माइन्टुट अव् इन्डियन एजुकेसन**नामक कार्यपत्रको उल्लेख गर्नु युक्ति सङ्गत देखिन्छ।

मेकाउलेले सन् १८३४ मा ब्रिटिस संसदमा पेस गरेको उक्त कार्यपत्रले भारतमा चलेको ब्रिटिस शिक्षा नीतिलाई परिवर्तन गर्नमा ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको थियो । भारतमा सन् १८३० अघि विभिन्न सांस्कृतिक र शैक्षिक परम्पराहरू अन्तर्गत तालिम दिनुका निम्ति भारतीय विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत सिकाउने गरिन्थ्यो । यसर्थ मेकाउलेको सुझावअनुसार ब्रिटेनको शिक्षा नीतिलाई परिवर्तन गरेर भारतका मानिसहरूलाई संस्कृत भाषा पढाउन छोडी अङ्ग्रेजी भाषा/ साहित्य र संस्कृति सिकाउनु पर्दछ अनि जसको निम्ति ब्रिटेनका 'सांस्कृतिक प्रशिक्षक' हरूले भारतमा 'मध्यश्रेणीका व्यक्तिहरू' को निर्माण गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्छ ।^{२८} यिनै साङ्केतिक गोरोपना ओडाइएका मध्यश्रेणीका व्यक्तिहरूको सहयोग लिएर भारतमा रहेका ब्रिटिसहरूले करोडौं भारतीयहरूमाथि निरन्तर शासन चलाइरहन सकेको मान्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत कथामा शेरसिंह गोरखा जस्ता 'मध्यश्रेणीका व्यक्तिहरू' को हाउभाउ देखेर दिलबहादुर जस्ता समाजका सिधा-सोझा व्यक्तिहरू अवाक हुनु स्वाभाविक हो । यद्यपि दुवै व्यक्तिनेपाली समाजकै मानिसहरू हुन् । समालोचक सञ्जीव उप्रेतीले औपनिवेशिकतावादको संस्कृतिभित्र आफ्नो परिचय सधैं खैरोपनसँग बाँधेको हुनेछ भनेका छन् ।^{२९} उनको यस कथनलाई पनि औपनिवेशिक सांस्कृतिक मायाजालमा फँसेका प्रस्तुत कथाको मूल नायक शेरसिंह गोरखाको आचारणले दर्शाउँछ । अङ्ग्रेजी भाषा-साहित्य, पोसाक तथा सांस्कृतिक तन्तुहरू आफ्नो तथा स्थानीय परम्पराभन्दा बढी सभ्य र उच्च छन् भन्ने कुरोलाई निम्न पङ्क्तिबाट अझ स्पष्ट हुन आउँछ-

'पहिरन पक्का साहेबी, दामी टूवीडको कोच र ओस्टेर्डको पतलून, ब्रोग जुत्तासित मिल्ने चेकका मोजा, कमीजको दहो कलरमा टाँसेको सेता तारा छरिएको बो-टाइ घाँटीमा; शिरमा ट्वाड - क्याप लाएका, मुखमा पाइप र हातमा छडी समातेका ती खाफिलो व्यक्तिलाई बाटोमा हिंड्ने मानिसहरूले उभिएर पछिल्लिरबाट हेरिरहे उनी मोडमा अदृश्य नहउञ्जेल ।.....तिनलाई पहिलो चोटि देख्ता दिलबहादुरको मनमा भयो - कोही अंग्रेज होला दार्जीलिङ हेर्न आएको।' ^{३०}

त्यस्तै अर्को पङ्क्तिले शेरसिंह गोरखाको शारीरिक व्यक्तित्वलाई दर्शाउँछ -

'उनको पहिरन त्यो दिन बेग्लै थियो । उनी निकरबोकर, बूट-जुत्ता एक एकवटा फुर्का झुण्डिएको चारखाने लामो मोजा घुँडामुनिसम्म निकरबोकरको मोहरी छोप्ने, शरीरमा लामा बाहुला भएको सुइटर, गलामा फूलवाला स्कार्फ जसका दुइ छेउ सुइटरको' भी' मा घुसारेको अनि टाउकोमा हल्का जंगलह्याटमा सज्जित थिए । यस बाहेक, तिनको देब्रे काँधमा दामी क्यामेरा झुण्डिरहेकोथियो,

२८. सञ्जीव उप्रेती, सन् २०१२, **सिद्धान्तका कुरा**, काठमाडौं, पृ. सं. १९५-१९६ ।

२९. सञ्जीव उप्रेती, सन् २०१२, **सिद्धान्तका कुरा**, पूर्ववत्, पृ. सं. १९८ ।

३०. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'शेरसिंह गोरखा', **रोमन्थन**, दार्जीलिङ, पृ. सं. १ ।

छडीको साटो हातमा सिटिङ - स्टीक थियो जो उनले टेक्दै आएका थिए ।^{३१}

यसरी उक्त कथामा एकजना अङ्ग्रेजी सभ्यताको प्रभावमा पूर्णरूपले डुबेका व्यक्तिको आचरण र रहन - सहन कस्तो हुन्छ ? भन्ने कुराको यथातथ्य चित्रण गरेको देखिन्छ । दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रमा अङ्ग्रेजहरूले अङ्ग्रेजी भाषा र ईसाई धर्मको प्रचार-प्रसार हेतु मिसनेरी स्कूलहरू खोलेको तथ्यहरू धेरै छन् । अङ्ग्रेजहरूको औपनिवेशिककालदेखि नै अङ्ग्रेजी शिक्षा र संस्कारको प्रभावले यो क्षेत्र पनि अक्रान्त रही आएको बुझिन्छ । कथाका मुख्य पात्र शेरसिंह गोरखा र अर्को पात्र दिलबहादुर बिच चिना-पर्ची र काम-धन्दा विषयक भएको वार्तालापले उपर्युक्त तथ्यलाई सत्य र प्रमाणिक तुल्याएको छ । उदाहरण -

'सधैं त क्रस हुन्छौ - के हो नाम ? 'दिलबहादुर!' राम्रो नाम, दिलवाला - बहादुर गोरखाली । के गर्दछौ कामधन्दा ? स्कूल- मास्टर, तल मिशनेरी स्कूलमा ।'^{३२}

औपनिवेशिक कालमा अङ्ग्रेजी भाषाको शिक्षाको परिणाम स्वरूप भाषिक औपनिवेशिकरणको प्रभाव दार्जीलिङका स्थानीय मानिसहरूमा परेको थियो । यस कुराको प्रमाण कथाको मूल पात्र शेरसिंह गोरखाको बोलाईबाट स्वतः सिद्ध भएको पाइन्छ । उदाहरण -

'गुन्डुकको रस स्वादिलो भएछ, मूलाको सागको भएर होला । आजको मेरो लञ्चको सूची सुन मास्टर - कालो दाल, इस्कुसको मुन्टा, मरमसाला र मरीचको ढुटो हालेर भुटेको आलूसँग भात । बडो असल पकाउँछिन् सीताले । गुन्डुकको रस जस्तो 'एप्पिटाइजर' कुनै चीज छैन ।'^{३३}

यसरी नै अर्को उदाहरण-

'सीता मेरो केयरटेकर र गार्जियन - एन्जेल हो, बहुत असल छ अनि बुद्धि पनि तीखो छ ।'^{३४}

भारत देश स्वतन्त्रपूर्व अङ्ग्रेजी भाषा, सभ्यता र संस्कृतिका मकुन्डो भिरेका मध्यश्रेणीका व्यक्तिहरूकै समूहबाट कालान्तरमा गएर युरोपेली औपनिवेशिकवाद विरुद्ध शंखघोष गरिएको ऐतिहासिक अध्ययबाट जानकारी पाइन्छ । मोहनदास करमचन्द गान्धीलाई भारतको एक अग्रज

३१. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'शेरसिंह गोरखा', रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. २ ।

३२. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'शेरसिंह गोरखा', रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. ३ ।

३३. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'शेरसिंह गोरखा', रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. ५ ।

३४. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'शेरसिंह गोरखा', रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. ३ ।

नेताको रूपमा स्वीकार्नु सकिन्छ । उनले अङ्ग्रेजी भाषा र संस्कृतिको अनुकरण गर्न छोडी आफ्नै देशका सर्वसाधारणहरूले लगाउने लुगाहरू लगाई अङ्ग्रेजहरूको औपनिवेशिकवादका विरुद्ध महत्वपूर्ण कार्यहरू गरेका थिए । गान्धीको यस कार्याभियान नै भारतीय राष्ट्रिय सङ्घर्षको प्रमुख राजनैतिक र सांस्कृतिक अभिव्यक्तिसमेत बनेर गएको मान्न सकिन्छ । सुन्दासको प्रस्तुत कथा 'शेरसिंह गोरखा' मा अङ्ग्रेजी भाषा र रहन - सहनलाई व्यवहारिक रूपमा प्रयोग गर्न रूचाउने पात्र शेरसिंह गोर्खा हुन्छ । तर उनले घरभित्र भने अङ्ग्रेजी साहेबहरू झैं डाइनिङ-टेबल, छुरी-काँटा, चमेचको प्रयोग गरेका छैनन् । उल्टो मिर्जाइ र सुखुवाल लगाई भुइँमा डसनामाथि बसी अघिल्लिर अग्लो पीरामा राखेका काँसाका थाल-बटुका, कचौरामा हालेका भात तिहुन हातैले खाने प्रवृत्तिको हुन्छ । शेरसिंह गोर्खाले गरेको यस व्यवहारले भने गान्धीले देखाएकै मार्गलाई पछ्याउँदै अङ्ग्रेजी औपनिवेशिक संस्कृतिको उपहास समेत गरेको बुझ्न सकिन्छ । एकदिन दिल बहादुरले आफ्नो खानपिन वारे शेरसिंह गोर्खालाई सोध्दा उ यसो भन्छ -

' गुन्डुक, सिन्की, सिस्नु, मूलको साग, राया साग, बाँसको टुसा, तामा, च्याउ, कालो दाल, भटमास, फापरको पीठाको रोटी र अरू जति पोषिलो गोरखाली खाना छन् - यी सब मेरा प्रिय आहार हुन् । अरे दिलबहादुरजी युग युगदेखि हाम्रा पिता- पुर्खाले खाइआएका आहारको रस भिजेको हाम्रो शरीरले त्यही रस खोज्छ । फराकिलो भान्सा-घरमा भुइँमा बसेर हातले खाँदा ऐतिहासिक आनन्द पाँउछु । सुन्यौ, झर्रो गोरखा हुँ, झर्रो ।'^{३५}

मूलतः दार्जीलिङ क्षेत्रका मानिसहरूका हृदयमा औपनिवेशिक परिवेशकै कारण अङ्ग्रेजी सभ्यता र संस्कृति स्थानीय सभ्यता र सांस्कृतिक परिपाटी भन्दा उच्च छन् भन्ने धारणा रहेको यस कथाबाट स्पष्ट हुन्छ । यसर्थ कथाकार सुन्दासले प्रस्तुत कथा 'शेरसिंह गोरखा' को माध्यम ब्रिटिश औपनिवेशिक कालको प्रभावले दार्जीलिङ्गे मानिसहरूका मन-मस्तिष्कमा रूढ भइ बसेका औपनिवेशिक सांस्कृतिक पक्षहरूका उद्घाटन गरेका हो भन्न सकिन्छ ।

५.३.२ ऐते पाइलट

रोमन्थन (सन् १९८९) कथा सङ्ग्रह भित्रको दोस्रो कथा 'ऐते पाइलट' हो । ब्रिटिश औपनिवेशिककालीन दार्जीलिङ पहाडमा सन् १८८१ को दशकदेखि चलन थालेको रेलगाडीसित सम्बन्धित यस कथामा ऐते पाइलट नामक पात्रको माध्यम कथाकार सुन्दासले रेल्वे विभागमा निम्न श्रेणीमा कार्यरत कर्मचारीहरू अनि अन्य दैनिक मजदूरी गरी खटीखाने मानिसहरूको आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक स्थितिको समेत आकलन गर्न खोजेका छन् । विशेष कथाभित्र वर्णित ऐते पाइलटको सूदको धन्धाले अङ्ग्रेजहरूकै पालादेखि दार्जीलिङका नेपाली समाजसूदखोरी र

३५. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'शेरसिंह गोरखा', रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. ७ ।

महाजनहरूको ठगाईँमा पर्दै आएको विषयलाई यथार्थ रूप दिएको देखिन्छ । प्रस्तुत कथा 'ऐते पाइलट' मा ऐते नामक साधारण रेल्वे कर्मचारीको व्यवहारलाई लिएर कथानक अघि बढेको पाइन्छ । ऐते आफ्ना कार्यप्रति अति कर्मनिष्ठ रहेका देखिन्छ तर सुदखोर भएकाहुनाले छरछिमेकीमा अत्यन्त लोभी ठहरिएका पाइन्छ । आफ्नै साथी हर्केको मृत्युपछि हर्केकी स्वास्नीलाई भने आफ्नै पैसा थपिदिएर एउटा घर समेत बनाइदिने ऐतेको यस्ता व्यवहार देख्दा समस्त गाउँलेहरू अवाक् भएका छन् । समाजमा लोभी लुच्चा ठहरिएका ऐतेले हर्केको स्वास्नीप्रति गरिदिएको गुण भने कथाभित्र एक रहस्य बनेको बुझिन्छ ।

प्रस्तुत कथामा ग्रामीण परिवेश अनुकूलका पात्रहरू प्रयोग गरिएका पाइन्छ । कथामा ऐते प्रमुख पात्र हो भने हर्के पएटमान, उसका स्वास्नी, उसका शुभ चिन्तकहरू, कन्या केटीहरू, ऐतेकी दिदी, उसको छिमेकी, छिमेकीको एउटा जवान छोरो, पल्लो गाउँकी एउटी केटी, गाँउमा मातेर तुजुक देखाउनेहरू, जुवातास खेल्नेहरू, ऐतेका बाबु, ऐतेसँग ऋण लिने र तिर्नेहरू, चुर्सै साहु, स्टेशन-मास्टर, खरसाडको रेल्वेका बडा डाक्टर, मलामीहरू, हर्केको बदली आएको पएटमान, ऐतेले पहिल्यै बिहे गरेको तर ऐतेलाई छोडेर गएको केटी, हर्केकी छोरी आदि सबै सहायक पात्र-पात्राहरू हुन् । समग्रमा कथाभित्र बहुल पात्रयोजना रहेका छन् ।

प्रस्तुत कथाभित्रको कथानकमा दार्जीलिङमा अङ्ग्रेजहरूको उपनिवेशकालको उत्तरार्द्ध अनि दोस्रो महायुद्ध (सन् १९३९-४५) भन्दा अघिको परिवेशको चित्रण रहेको पाइन्छ । दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रमा सन् १८८१ देखि अङ्ग्रेज अभियन्ता प्रयाँकलिन प्रेस्टिजको निर्देशनमा कोइला र पानीले चल्ने छुक-छुके सानो रेल चल्न शुरू भएपछि कालान्तरमा यस घटनाले दार्जीलिङ क्षेत्रवरिपरीका मानिसहरूका जीवनमा देखापरेका आर्थिक र समाजिक प्रभावको चित्रणलाई प्रकाश पारेको थाहा पाइन्छ ।

उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो व्यापारिक मुनाफा र सुखसुविधाको खातीर सिलगडीदेखि दार्जीलिङसम्म पुग्नलाई भीर पहारा फोर्दै अनि अटप्पे जङ्गल फाँडी दार्जीलिङ हिमालयन रेल्वेको नाममा रेलको मार्ग बिछाउने कार्य सन् १८७० देखि सन् १८८१ सम्ममा पुरा गरेपछि यस पहाडी भेकमा कोइला र पानीले चल्ने (वाष्प चलित) सानो रेल चल्न शुरू भएको देखिन्छ । अतः स्थानीय केही साउँ-अक्षरसम्म जान्ने पुरुषहरूले कुनै औपचारिक योग्यताको जाँचबिना नै अङ्ग्रेजहरूको समयदेखि रेल्वे विभागको पयेट्म्यान (पोइन्ट्स्म्यान), सिकर्मी, आदि विभिन्न निम्न श्रेणीहरूमा पाउने गरेका नियुक्ति विषयक ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङ हिमालयन रेल्वेमा तत्कालीन सुपेरिटेन्डेन्ट जेम्स श नामक अङ्ग्रेजको अधिन फिटर हेल्परको पदमा कार्य गरी अवकाश ग्रहण गरेका ८३ वर्षीय बारिक काश्मिरीसङ्ग तीन्धारेस्थित उनकै नीजि वासगृहमा गरिएको भेटवार्तामा यस शोधकर्तालाई प्राप्त भएको जानकारीअनुसार - ' देश स्वतन्त्रपूर्व दार्जीलिङ हिमालयन रेल्वे कम्पनी लिमिटेडको जेनेरल म्यानेजर पदमा कार्यरत जेम्स शा नामक अङ्ग्रेज साहेबले स्थानीय अल्प शिक्षित पुरुषहरूलाई रेल्वे विभागकहाँ निम्न श्रेणीहरूमा भर्ना गर्दा उम्मेद्वारहरूलाई 'क्यान यू प्ले अ

ह्यामर ? बिकज् आइ डोन्ट् वान्ट् फूटबल प्लेएर आइ वान्ट् ह्यामर प्लेएर अर्थात्(के तिमी मार्तोल खेलाउनु सक्छौ ? मलाई फूटबल खेलाडी चाहिन्दैन मार्तोल खेलाउने खेलाडी चाहिन्छ) भनेर समेत नियुक्ति दिनेगर्थे ।’^{३६} दार्जीलिङ जस्तो उकालो पहाडी क्षेत्रमा रेल चलाउनु पर्दा अङ्ग्रेज अभियन्ता (इञ्जीनियर) हरूले विभिन्न प्रकारका अप्ट्याराहरूको सामना गर्नुपरेको थियो जसलाई तिनीहरूले लूप, घुमाउरो अङ्ग्रेजी अक्षर (U) आकारको घुमाउरो लूप अनि (Z) आकार भएको जीग-ज्याग जस्ता तकनिकीय पद्धतिको माध्यमको माध्यम रेल गाडीलाई विस्तारै-विस्तारै गरी समतलदेखि उकालो चढाउनमा सफल भएका थिए भन्ने जान्न पाइन्छ । रेल उकालो पहाडतिर बिस्तारै चढ्दै जाँदा बाटामा आउने उचाईँ हरूमा सबैभन्दा उच्च बिन्दू(पोइन्ट) मानिने घूम रेल्वे स्टेशन (७,४०७ फूट) र दार्जीलिङमाझ प्रत्येक २३ फूटमा १ फूटको नापमा उचाईँ रहेका अनि यसरी नै सुकुनादेखि उकालो भने प्रत्येक उचाईँको हरदर तकनिकीय माप २९ फूटमा १ फूट गरेर दर्ता गरिएका हुन्थे ।’^{३७}

यस्ता पोइन्टहरूमा कार्य गर्ने (पएटम्यान) पोइन्टस्म्यानहरू विषय अझ थप जानकारी हेतु २ जून सन् १९७० मा ट्रेड एग्नेन्टीसको पदमा नियुक्ति भइ सिनीयर सेक्सन इञ्जीनियर (W.H) को उच्च पद सम्हालेर ३१ अगस्त सन् २०११ मा सेवा निवृत्ति हुने तीनधारे मिठाईँ डाँडा निवासी ऋ. बी. मोते (नर बहादुर मोते) ले दिएको जानकारीअनुसार- ‘सिलगडी छाडेपछि जब रेल उकालो दार्जीलिङ पहाडको मार्गतिर अघि बढ्थ्यो तब सुकुना, पञ्चकिल्ला- ९ माइलको जंगल, रडटड, २ नम्बर, चुनाभट्टी, लालमट्टी, १७ माइल, तीनधारे, २० माइल, घैयाबारी, महानदी, गिद्ध पहाड, खर्साड, दिलाराम, टुंग, सोनादा, घूम र दार्जीलिङसम्म स्थापित गरिएका पोइन्टहरूमा (निर्दिष्ट क्षेत्र) पाइलट वा पएटम्यान (पोइन्टस्म्यान) हरूले दार्जीलिङ पहाडबाट समतल सिलगडीतिर जाने अनि समतल सिलगडीबाट दार्जीलिङ पहाडतिर उकालो चढ्ने रेलहरू एउटै रेलमार्गमा (लिख) नठोक्कियुन् भनेर आउने र जाने रेलहरूलाई यस्ता निर्दिष्ट क्षेत्र वा पोइन्टहरूमा रोकेर लिखहरूको फट्टा अदला-बदली गरी पालै-पिलो जाने व्यवस्था मिलाउँथे अनि सम्बन्धित स्टेशन मास्टरहरूले आफूलाई दिएका, जहाँ समयअनुरूप आउ-जाउगर्ने रेलहरूका निर्देशन हुन्थ्योलाई एउटा छालाले मोरेको रिडमा घुसारेर बोकेका हुन्थे अनि उक्त कागज पछि रेल-गाडी छुट्टनलाई तयार भएपछि गार्ड-जम्दारहरूलाई दिन्थे, एवम् यस्तो पाइलोटिङ गर्ने कार्य (पोइन्टस्म्यान) दार्जीलिङमा ब्रिटीशकालदेखि सन् १९९० को दशकसम्म नै चलेर आएको थियो तर यसपछि भने बन्द भएर गएको हो।’^{३८}

वस्तुतः उपर्युक्त सबै तथ्यहरूले प्रस्तुतकथाको विवरणलाई सत्यता र प्रमाणित गरेको थाहा पाइन्छ । प्रासङ्गिक केही उदाहरण-

३६. मिति ११-०२-२००९ को दिन कृकेट बजार तीनधारे निवासी, श्री बारिक काश्मिरीसँग लिइएको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी ।

३७. एल्. एस्. एस्. ओ’ माले, सन् १९९९, **दार्जीलिङ डिस्ट्रीक ग्याजेटर**, पूर्ववत्, पृ. सं. १४० ।

३८. मिति ०१-०१-२०१८ मिठाईँ डाँडा तीनधारे- दार्जीलिङ, निवासी, श्री एन. बी. मोतेसङ्ग लिइएको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी ।

‘ऐते पाइलट सानु टुड रेल - स्टेशनमा एउटा निम्न श्रेणीको कर्मचारी थियो, ब्रिटिशकालमा दोस्रो महायुद्ध हुनु भन्दा अघि। उसको काम थियो उँधोबाट आउने र टुडबाट छुटेको रेलगाडीको क्रोसिड पन्यो भने ओरालो जाने रेलमा चढेर गोयल साइडिड पुगी पएटको ताला खोलेर पएटलाई फर्लक्क पल्टाएर लाइन सारी दुवै तरफका रेलगाडीको आउजाउ गराएर उँभो आउने रेलगाडीमा चढेर टुड फर्कने।’^{३९}

यसै गरी अर्को उदाहरण -

‘अंग्रेजीमा बड़ाबड़ा लाल अक्षर पी आइ एल् ओ टी टॉस्सिएको कालो बराँतको चप्रास भिरेर रेलमा ओहोर - दोहोर गर्ने ऐतेलाई रेलको पाइलट भनी सबैले चिनेका थिए।’^{४०}

ब्रिटिशकालीन औपनिवेशिक शोषणममा परेका दार्जीलिङको नेपाली जनसङ्ख्यामा अधिकाङ्कश नै श्रमजीवी, सर्वहारा रहेका थाहा पाइन्छ। न्यानो र सुकिलो पेशाहरू जति समतलवासीहरूले अँट्याएका अनि यहाँका स्थानीय अशिक्षित, सिधा-सोझाहरू भने कमानतिर मजदूर र रेल विभागतिर निम्न श्रेणीमा आफ्नो श्रम बेचन वाध्य हुनुपरेको जान्न पाइन्छ। अभाव र अपुगको जीवन भोगाई त नेपाली समाजमा छँदै थियो अर्कोतिर पुस्तौदेखि नै चलिआएको नेपाली पुरुष समाजमा मदपान जस्तो चलन चलती जस्ता नचाँहिदो खर्चिलो स्वभावलाई पनि प्रस्तुत कथाको पात्र हकै पएटमानको चरित्रमार्फत् कथाकारले देखाउन चाहेका पाइन्छ। उदाहरण -

‘सँगैमा उसको छिमेकी तथा सहकर्मी हकै पएटमान बनाम ‘पोयन्टस्म्यान्’ खानथाले पछि अकै मान्छे हुन्थ्यो। उसका नौनाडी गलेर आउँथे, खुट्टा लाग्दैन थिए र अरूका भर परेर उ घर पुग्थ्यो। मासिक वेतन आठ रूपियाँले उसलाई जाँड - रक्सी खान पुग्दैन थियो।’^{४१}

कुमार प्रधानअनुसार अंग्रेजले दार्जीलिङको जनताको अवस्था सप्रेको छ भने पनि तत्कालीन जिल्लापालको कथन उल्लेखनीय छ, महाजन वा दालचामलका व्यापारी र सूदखोरहरूको लोभको विरोध र सामना गर्नसक्न यथेष्ट शिक्षित भए तिनीहरूको अवस्था अझ राम्रो हुनेथियो। ऋण र महाजनी ठगाइका उल्लेख पछिसम्म अरूले पनि धेरै गरेका छन्। अंग्रेज लेखकहरू छाडेर दार्जीलिङको छप्पन साल (१८९९ ख्रीष्टाब्द)- को पैरोको सवाई लेखने डाकमान राई भन्थे -

‘राइभाइ भन्थे छोटा सहर पानसेरे पाथी।

३९. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, ‘ऐते पाइलट’, रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. ९।

४०. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, ‘ऐते पाइलट’, रोमन्थन, ‘ऐते पाइलट’, पूर्ववत्, पृ. सं. ११।

४१. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, ‘ऐते पाइलट’, रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. १०।

सतुवाको लुटाहा र धुलोभयो छाती ॥
लाटासुधा वस्तीवाल्लाई खुपई मारेको।
देख्दै थीया नारायणले हुलमा परेको ॥^{४२}

यसरी मदपान जस्तो कार्यले हर्के पएटम्यानकै जस्तै अधिकाइश परिवारहरूको हरिविजोग भएको दृश्य अनि अर्कोतिर ब्रिटीसहरूकै समयदेखि अशिक्षित प्रायः दार्जीलिङका सिधा-सोझा वासिन्दाहरूमाथि सूदखोरीको शोषण र वर्मा लुटाईको परम्परा चलेर आएको कुरोलाई पनि प्रस्तुत कथाको मुख्य पात्र ऐते पाइलटको स्वभाव र उसको सूक्तो धन्दाको माध्यम कथाकारले प्रकाश पार्न खोजेका पाइन्छ। केही उदाहरणहरू-

' यसरी सापटी भनौं या ऋण दिन थालेपछि ऐतेले धेरथोर हिसाब राख्नु पर्ने भयो.....साहु - महाजन सरह ऐतेले पनि त्यो सानु नोटबुकमा लेख्न शुरू गर्नु ऋण लिनेका नाम, दिएको रूपियाँ र तारीख, पाउने सूद र मियाद, पाएको रकम तारीख सहित, बाँकी र केही टिप्पणी ।'^{४३}

यसरी नै अर्को उदाहरण -

' चतुरो ऐतेले काँसाका भाँडा मात्र बन्धकीमा लिन्थ्यो, किनकि तिनको मूल्य उसले बुझेको थियो, अरू वस्तु उ निरर्थक ठान्थ्यो । साउँ तिन नसक्नेको बन्धकी जिनिस पचाउन परे हानि नहुने उसको अडकल ।'^{४४}

अङ्ग्रेजहरूको शासन कालमा दार्जीलिङ पहाडतिर बसोबास गर्ने जनमानसको आय स्रोत कुनै भर लाग्दो थिएन । निम्न आय श्रोतको भरमा जीवन धान्न अति नै कठिन थियो । दैनिक मजदूरी गरी परिवारलाई दुइ छाक जुटाउन समेत हम्मे पर्दा तिनीहरू अरू व्यक्तिहरूबाट ऋण काड्न बाध्य हुन्थे भन्ने जान्न पाइन्छ । ऋण तिर्न नसक्दा सूदखोर साहुको अघि सिरीखुरी हुनु परेको अनि सूदखोर साहुहरूको सक्दो निन्दा समेत गरेका घटनाहरू थाहा पाइन्छ । यसरी ऋण काडेर आफ्नो आवश्यकता पुर्ती गर्न बाध्य निमुखाहरूको जीवनलाई कसरी सूदखोरहरूले चुस्न पल्केका थिए भन्ने कुरोको सत्यता 'ऐते पाइलट' कथामा निम्न प्रसङ्गले पुष्टि गर्दछ । उदाहरण -

' उसकोमा ऋण काड्न आउने अल्प - आय श्रेणीका गाउँलेहरू हुन्थे । साहो-गाहोमा काम लाग्ने भनेर सबैले गुण मान्थे तर सूदपिशाच भनेर चाहिँ सकेसम्म निन्दा गर्थे । सिरीधुराको चुर्सै साहुको

४२. कुमार प्रधान, सन् १९८२, पहिलो पहर, पूर्ववत्, पृ. सं. ३० ।

४३. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'ऐते पाइलट', रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. १२ ।

४४. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'ऐते पाइलट', रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. १२ ।

जोड़ी हुने होला भन्ने दुष्कामना समेत गर्थो' ४५

यसरी नै अर्को उदाहरण-

'एते जस्तो किरणटोकीले हर्केकी स्वास्नीलाई घर बनाइदियो भन्ने कुरामा मान्छेहरूलाई पत्यारो लागेन । एतेले साउँ सूद जोरेर एक दुइ वर्षमा घर आफ्नु पार्ने उपाय रचेको होकतिले अझ बढता सन्देह गरे, कोनि है एते साहुलाई न बैस चढ्यो ! एकजनाले फट्कान्यो, धत् के कुरा गरेको ? एतेको बेहोरा देखेर अगाडि बिहा गरेको केटी छाडेर माइत गएको गयै भई । जाने बेलामा के भनेकी थिई- चुइँयाको बोसोनिकाल्ने गान्टेमूलासँग को बस्छ भोकभोकै ?' ४६

समग्रमा प्रस्तुत कथा 'एते पाइलट'मा कथाकार सुन्दासले दार्जीलिङका निम्नवर्गीय नेपालीहरूको जीवनमा देखिएका औपनिवेशिक व्यवस्थाको प्रभावले ग्रसित आर्थिक र सामाजिक पक्षहरूका स्थिति चित्रण गरेको थाहा पाइन्छ । कथामा हर्केको स्वास्नी जस्ती एउटी नारीले कुल्ली मजदुरी गरी घस्परिवारलाई हेर्नु पर्ने, अनि सूदखोर एतेको बेहोराले बिरक्तिएर पहिल्येको स्वास्नी गृह त्याग गरी माइत गएकी जस्ता परिस्थित देखाएर कथाकारले औपनिवेशिक कालमा दार्जीलिङका नारीहरूको मनोदशाको चित्रण गर्न समेत सफल भएका थाहा लाग्छ । गाउँघर र समाजमा आर्थिक विपन्न परिवारहरूले उपनिवेशिक अङ्ग्रेजहरूको प्रतिनीधि पात्र एते पाइलट जस्ता सूदखोरीहरूको शरण परेर बाँच्नका लागि निमुखाहरूले चरम आर्थिक स्थितिको सामना गर्नु पर्ने जस्ता कुराहरू दर्शाएको देखिन्छ जसले ब्रिटिश कालीन औपनिवेशिक परिवेशकै चित्र उपस्थित गर्न 'एते पाइलट' कथा सक्षम भेटिन्छ ।

५.३.३ लिपिवद्ध प्रमाण

रोमन्थन (सन् १९८९) कथा सङ्ग्रह भित्रको चौथो कथा हो 'लिपिवद्ध प्रमाण' । ब्रिटिशहरूको शासन व्यवस्थामा प्रताडित दार्जीलिङ क्षेत्रका जनमानसमा अङ्ग्रेजी भाषा-संस्कृतिको प्रभावसितै आर्थिक तथा सामाजिक औपनिवेशिकरणको स्थितिहरूको झलकलाई प्रस्तुत कथाले सफलता साथ उद्घाटन गरेको देखिन्छ । १८ औं शताब्दिदेखि दार्जीलिङमा अङ्ग्रेजहरूले होटल व्यवसायको उद्योग शुरू गरेका अनि उक्त व्यवसायको कारणले स्थानीय भाषा, धर्म, शिक्षा र संस्कृतिमा समेत प्रभाव तुल्याएको जान्न पाइन्छ । प्रस्तुत कथाको मुख्य पात्र तथा होटल माउन्ट एभरेस्टका उपप्रबन्धक नन्दकिशोरको वास्तविक उमेर कति होला ? भन्ने कुरो होटलमा काम गर्ने अधिकांश कर्मचारीहरूको निम्ति रहस्य नै बनेको देखिन्छ, तर कुनै एउटा हिउँदको महीनामा भेटेको डबल निमोनियाको प्रकोपले नन्दकिशोरको चोला उठेपछि उसको पैतालीस दिने शुद्धिकार्यको दिन पुरोहितले उसको चिना पढ्दा भने नन्दकिशोरको उमेर ६५ पुगेको सत्यता थाहा पाएपछि उसलाई

४५. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'एते पाइलट', रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. १३ ।

४६. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'एते पाइलट', रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. १५ ।

चिन्ने-जान्ने सबैजना चकित बन्न पुगेका बुझिन्छ । सम्पूर्ण कथालाई कथाको मुख्य पात्र नन्दकिशोरको वास्तविक उमेरको रहस्य खोतल्नु अनि दार्जीलिङको ब्रिटिसकालीन औपनिवेशिक परिवेशमा अङ्ग्रेजहरूद्वारा सञ्चालित होटल व्यवसाय र स्थानीय निम्नवर्गीय समाजले झेल्नु परेको आर्थिक औपनिवेशिकरणको गतिविधि देखाउन सफल देखिन्छ ।

प्रस्तुत कथाको मुख्य पात्र नन्दकिशोर उमेरले चालीस नाघिसक्दा पनि उसलाई कसैले पत्याएको हुँदैन । नन्दकिशोर म्याट्रिकसम्म पास गरेर दार्जीलिङको माउण्ट एभरेष्ट होटलमा सह-प्रबन्धकको रूपमा काम गर्न आइपुग्छ । बहिर्मुखी र हंसमुख नन्दकिशोर बीस/ पच्चीस देखिन्छ । यसर्थ उसको वास्तविक उमेरमाथि प्रत्येकको कौतुहलता रहेको बुझिन्छ, तर आकस्मिक मृत्युको मुखमा परी नन्दकिशोरको मृत्युपछि पैतालिस दिने शुद्धिकार्यमा पुगेहितले चिन्हा पल्टाउँदा भने उनी मात्र पैसट्टी वर्ष पुगेको पत्तो पाएपछि उनको उमेरको सत्यता पत्तो पाएर सबै चकित हुन पुग्छन् ।

प्रस्तुत कथाभित्र अधिकांश ब्रिटिसकालीन दार्जीलिङको शहरी परिवेशलाई चित्रण गरेका हुनाले सम्पूर्ण कथाभित्र अधिकांश नै शहरी वातावरणका पात्रहरूको प्रयोग गरिएका भेटिन्छ । नन्दकिशोर यस कथाको प्रमुख पात्र हो भने बेहरा, बबर्ची, खानसामा, खिदमतगार, बटलर, वेटर, ब्वाइ, एटेन्डेन्ट, दरवान, आया, अङ्ग्रेज बडा-साहेब, नन्दकिशोरको आमा, मेम-साहेब, दुई बाबा, बहिनी ललिता, जुवाई, गोवानी ब्रगान्जा, रिक्सावाल र डण्डीवाल भोटेहरू, भोटेनीहरू, अमेरिकामा शिक्षित युवती, हवाई द्वीपबाट आउने परिवार, कलकत्ताको एउटा खानदानी परिवार, इण्डियन सिविल सर्विसको उच्चाधिकारी, अल्पाइन दल, स्वीस साहेब-मेमहरू, बाजे दुर्गाबहादुर चिना-लेखक पुरैत विद्यानिधि शर्मा आदि सबै सहायक र गौण पात्र-पात्राहरू छन् । समग्रमा कथामा बहुल पात्रयोजना रहेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत कथाभित्रको कथानकमा भारत स्वतन्त्र (सन् १९४७) पूर्व दार्जीलिङमा अङ्ग्रेजहरूको शासनवधि तिनीहरूद्वारा सञ्चालित होटलहरूको व्यापारिक परिवेशको चित्रण रहेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा उज्ज्वल भुईँँनुसार " भारतीय उपमहाद्वीपमा आफ्नो औपनिवेशिक कालमा अङ्ग्रेजहरूले दार्जीलिङमा होटलहरू खोलेर व्यवसायिक उद्योग धन्धा शुरू गरेका थिए । " ४७ यसरी नै ई. सी. डोजीले " दार्जीलिङ क्षेत्रमा होटल व्यवसायीको थालनी सन् १८३९ देखि भएको अनि सन् १९२२ भन्दा अघि नै दार्जीलिङ, घूम र खर्साङ क्षेत्रहरूतिर जम्मा २१ वटा जति होटल अनि बोर्डिङहरूको स्थापना भइसकेको थियो " ४८ भन्ने जानकारी गराएको पाइन्छ ।

यसप्रकार अङ्ग्रेजहरूद्वारा सञ्चालित यस्ता होटल अनि बोर्डिङहरूतिर स्थानीयहरू भने उप-प्रबन्धक या त नोकर चाकरको रूपमा उपनिवेशिक अङ्ग्रेज साहेबहरूको सेवक बनेका अनि

४७. उज्ज्वल भुईँँनु २०१४, लिभ्लीहूड इन द एरा अफ ग्लोबल टुरिज्म: अ सोसियोलजिकल

स्टडी अफ सम टुरिस्ट् सर्भिस प्रोभाइडिङ अक्वूपेसनल गुप्स इन दार्जीलिङ हिमालय

अप्रकाशित शोध प्रबन्ध, सेन्टर फर हिमालय स्टडीज, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, पृ. सं. ७ ।

४८. ई. सी. डोजी, सन् १९८१, ए कन्साइज हिस्ट्री अफ द दार्जीलिङ डिस्ट्रिक्ट सिन्स १८८५, वाराणसी,

पृ. सं. २७ ।

अङ्ग्रेजी शिक्षा र संस्कृति सभ्यतादेखि टाडा रहेका निम्न श्रेणीका स्थानीय मानिसहरू भने उक्त होटलहरूमा या होटलबाहिर अङ्ग्रेजी मेम र साहेब एवम् देशविदेशबाट दार्जीलिङ घुम्न आउने पर्यटकहरूलाई रिक्शावालको रूपमा, डण्डीवालको रूपमा वा खेपुवा गधाका 'रिङ्सीट' मा बसाएर यात्रा गराई आफ्नो परिवारको भरण-पोषण गर्न वाध्य बन्नुपरेका थाहा पाइन्छ। यसरी नै दार्जीलिङ क्षेत्रमा होटल र बोर्डिङहरूको स्थापनाले गर्दा पर्यटन उद्योग बढेर गएको अनि अङ्ग्रेज व्यापारीहरूले त्यसबाट गतिलै मुनाफा आर्जन गर्न सफल बनेको बुझिन्छ। यसरी नै अङ्ग्रेज मालिकहरूद्वारा सञ्चालित यस्ता होटल र बोर्डिङहरूतिर अङ्ग्रेजी भाषा र संस्कार जान्ने केही गैरअङ्ग्रेजी भारतीहरूले भने उपप्रबन्धक (एसिस्टेण्ड म्यानेजर) सम्म भएर अङ्ग्रेजहरूको सेवक हुने गरेका तथ्यहरू उक्त कथाभिन्न वर्णित पाइन्छ। अर्कोतिर दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रका अधिकांश अल्पशिक्षित मानिसहरू भने दरबान, बेहेरा तथा नोकर चाकरकै रूपमा रहेर उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूको सेवक हुनु परेको यथार्थ चित्रण कथामा भेटिन्छन्। कथाको निम्न परिच्छेद साक्ष्य मान्न सकिन्छ। उदाहरण -

'क्षीण ऋतुमा आउने पर्यटक एवं अन्य खालका आगुन्तकहरूको संख्या घट्दा हुटेलका कर्मचारीहरूले मनगो फुर्सत पाउँथे, विशेषतः वर्षाकालमा। हुटेल माउन्ट एभरेस्ट जस्तो विराट प्रतिष्ठानमा काम गर्ने कर्मचारीहरू विविध थिए - बेहरा, बबर्ची, खानसामा, खिदमतगार, बटलर, वेटर, ब्वाइ, एटेन्डेन्ट, दरबान, आया इत्यादि।'^{४९}

यसरी देश स्वतन्त्रपूर्व दार्जीलिङका निम्नवर्गीय जनसमाजले अङ्ग्रेजहरूको सेवामा होटल-बोर्डिङहरूतिर निम्न तपकाका कार्यहरू गरी आफ्ना परिवारहरूको भरण-पोषण गर्नु पथ्यो भन्ने बुझिन्छ।

ब्रिटिशकालीन भारतीय उपमहाद्वीपमा सन् १८३४ को दशकदेखि संस्कृत भाषाको सट्टामा अङ्ग्रेजी भाषा र संस्कृतिको पठन-पाठन सुरु गरिएपछि परिणामस्वरूप अङ्ग्रेजी शिक्षा पाएकाहरू जो अङ्ग्रेजी भाषा र सांस्कृतिक दक्षताले गर्दा अङ्ग्रेजहरू जस्तो लुगा लगाउन बोल्न र व्यवहार गर्न सिपालु भएका एवम् जो सांस्कृतिक गोरोपनको मकुण्डो ओढेका हुन्थे तथा जसलाई भारतीय समाजमा 'बाबु' भनेर चिनिनेहरूको भरमा केही हजार ब्रिटिसहरूले करौडौं सिधा - सोझा भारतीयहरूमाथि लगभग दुइ सय वर्षसम्म राजनीतिक, आर्थिक, शैक्षिक र सांस्कृतिक औपनिवेशिक शासन चलाउन सफल भएको मानिन्छ। अर्कोतिर अङ्ग्रेजी भाषा र अङ्ग्रेजी संस्कृतिमाथि जति नै पोख्त भए पनि काला र खैरा भारतीयहरूलाई भने गौरा अङ्ग्रेजहरूले कहिले आफ्ना समान नठानेका कुरोहरू पनि विविध ऐतिहासिक विवरणहरूका अध्ययनबाट थाहा पाइन्छ। यसरी भारतीय औपनिवेशिकतावादको सन्दर्भमा यस्ता अङ्ग्रेजी संस्कृतिको मकुण्डोभिर्नेहरूलाई

४९. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'लिपिबद्ध प्रमाण', रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. २१।

भिर्नेहरूलाई मध्यश्रेणीका व्यक्तिहरू तथा 'बाबू' भनिनेहरूको प्रतिनीधि पात्राको रूपमा प्रस्तुत कथाको मुख्य पात्र नन्दकिशोरको चरित्र चित्रणमार्फत् एकजना अङ्ग्रेजी सभ्यताको प्रभावमा पूर्णरूपले डुबेको व्यक्तिको आचरण र रहन सहन कस्तो हुन्छ (?) भन्ने कुराको यथातथ्य चित्रण कथाकार सुन्दासले गरेको देखिन्छ । उदाहरण -

' तिनीहरूको समय काट्ने अर्को उपाय थियो हुटेलमा आएर बस्ने देशी-विदेशी पर्यटकहरूका विषयमा कहिले रसिला र विचित्र, कहिले विनोद्पूर्ण चर्चा । तिनका चर्चामा पर्ने नजीकका व्यक्तिहरू मध्ये हुटेलका उप-प्रबन्धक श्रीमान् नन्दकिशोर पनि थिए । उनी छोटा-साहेब भनेर परिचित थिए । बडा-साहेब थियो एउटा अंग्रेज, बडो ठाँटबाँट र ऐश आरामसँग आफ्नो परिवार लिएर बसेको थियो । हुटेलको हर्ताकर्ता छोटा - साहेब थिए । उनले यो हुटेलको सेवामा आफ्नो समस्त जीवन उत्सर्ग गरे जस्तो प्रतीत हुन्थ्यो ।'^{५०}

ब्रिटिस औपनिवेशिक कालमा दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रको सौन्दर्य तथा हावा-पानी आदि कुराहरूले मुग्ध भइ देश विदेशबाट अनेकौ पर्यटकहरू यहाँ घुम्न आउने गर्थे भन्ने थाहा पाइन्छ । यसरी दार्जीलिङ पहाडकहाँ घुम्नलाई आएपछि अङ्ग्रेजहरूद्वारा निर्मित यहाँका होटलहरूमा महिनी दिनसम्म बसेर आनन्द उपभोग गर्ने देशी-विदेशी पर्यटकहरूमाथि रिक्सावाल, डण्डीवाल, घोडावाल जस्ता खटीखाने स्थानीय निम्न वर्गीय जनमानसहरूले भने आफ्नो आय स्रोतको निमित्त भर पर्नु पर्ने आर्थिक विपन्न स्थितिको चित्रण प्रस्तुत कथा 'लिपिबद्ध प्रमाण' मा प्रदर्शित भएको पाइन्छ । उदाहरण -

' हुटेलमनि ओकलेण्ड रोडमा रिक्सा र डण्डीहरू राख्ने अड्डामा रिक्सावाल र डण्डीवाल भोटेहरू कुरिरहन्थे । पर्यटक - ऋतुमा उनीहरूलाई फुर्सद हुँदैन थियो । रिक्सा डण्डी चढ्ने साहेब मेमको भीड लाग्थ्यो । तिनताक ससाना ट्याक्सी आदिको नामनिशान थिएन । घोडा चढ्ने धेरै हुन्थे, मिसी बाबाहरूलाई खेपुवा गधाका 'रिङ्सीट' भित्र बसाएर भोटेनीहरूले डुलाउन लान्थे ।'^{५१}

अङ्ग्रेजहरूले भारत उपमहाद्वीपमा आफ्नो उपनिवेश खडा गरेपछि त्यहाँ विस्तारै-विस्तारै आफ्नो भाषा, शिक्षा, धर्म, संस्कार अनि संस्कृति आदिमार्फत् उपनिवेशित भारतीयहरूमाथि शासन र शोषण गरेका कुरोहरू विविध ऐतिहासिक विवरणहरूका अध्ययनबाट थाहा पाइन्छ । अतः भारतीय उपमहाद्वीपका अन्य विभिन्न प्रान्तहरूसितै दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रमा पनि अङ्ग्रेजहरूले आफ्ना धर्म, शिक्षा अनि संस्कृतिहरू फैलाएपछि त्यसको प्रभावले यहाँको समाज र संस्कृतिलाई कस्तो प्रकारले

५०. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'लिपिबद्ध प्रमाण', रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. २३ ।

५१. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, 'लिपिबद्ध प्रमाण', रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. २१ ।

प्रभावित बनाएका थिए भन्ने कुराको वर्णन कथाकार सुन्दासले निम्न प्रसङ्गबाट पनि बुझाउन खोजेको देखिन्छ -

‘ब्रगान्जाले हेच्यो, पढ्यो तर मुख बिगारेर टिप्पणी गच्यो - यो त कागजको उमेर, बढाउनु घटाउनु हुने, पक्का उमेर तपाईं अनि ईश्वरले मात्र जान्दछन् म यो कागजलाई मामूली सम्झिन्छु, सर ! भनेर क्याथोलिक ब्रगान्जाले आफ्नो निधार, हृदय र दुइ कुम छोएर कुस इंगित गच्यो।’^{५२}

यसरी नै अर्को उदाहरण -

‘तिहारको पर्वमा बाहिर देउसी र नाच - गानमा गोरखे संसार मस्त थियो भने हुटेलभित्र एउटा भव्य ‘बल-डान्स’ मा विदेशी र देशी, सेता र फुस्रा नर-नारी भिन्न भिन्न पश्चिमी नृत्यमा जोडी बदली-बदली नाचिरहे; निपुण गोवानी बाजावालहरूले बजाएका वाल्ज, मजुर्का, टकीला र हिन्दी फिल्मी संगीतमा ताल र चाल मिलाउँदै । त्यो रात ती आधुनिक युवती र नन्दकिशोर जत्तिको नाचे त्यो देखेर अरूहरू छक्क परे। हुटेलका कर्मचारीहरू पनि छोटा साहेबको नाच्ने क्षमता र कौशल देखेर ताजुब भए।’^{५३}

यस प्रकार प्रस्तुत कथा ‘लिपिबद्ध प्रमाण’ को माध्यम कथाकार सुन्दासले भारत स्वतन्त्रपूर्व ब्रिटिश औपनिवेशिक कालमा दार्जीलिङ क्षेत्र वरिपरी व्यापारी अङ्ग्रेजहरूद्वारा सञ्चालित होटल तथा बोर्डिङ व्यवसायहरूतिर एवम् पर्यटकहरूमाथि स्थानीयहरूले कसरी आफ्नो आर्थिक लाभार्जनको निम्ति भर पर्नु पर्थ्यो भन्ने कुरोलाई दर्शाउन चाहेका देखिन्छ । यसरी नै अङ्ग्रेजहरूको भाषा, धर्म तथा सांस्कृतिक रीति रिवाजले स्थानीय परिवेशलाई कत्तिको प्रभावित तुल्याएको थियो भन्ने कुराहरूको चित्रण गर्न पनि प्रस्तुत कथा सफल भएको पाइन्छ भने यसै ब्रिटिस परिवेशिक प्रभावकै कारणले गर्दा अङ्ग्रेजी सभ्यता र संस्कृति पक्षहरू स्थानीय सभ्यता र सांस्कृतिक परिपाटी भन्दा उच्च र सभ्य छन् र त्यसैलाई अनुसरण गरे मात्र आफू अङ्ग्रेज मालिकहरूको पत्यारो हुन सक्ने जस्ता तीनताकका समाजमा व्याप्त उपनिवेशित सौँचाइले ग्रस्त मानसिक पक्षहरूलाई समेत कथाकार सुन्दासले प्रस्तुत कथाका मुख्य पात्र नन्दकिशोरकोमाध्यमउदाङ्गो पार्न सफल भएको देखिन्छ ।

५.३.४ चप् - फ्राइ

रोमन्थन (सन् १९८९) कथा सङ्ग्रहको दशौँ कथा हो ‘चप्-फ्राइ’ । प्रस्तुत कथाले ‘जत्रो च्यादर छ त्यति नै खुट्टा तनक्याउनु’ भन्ने सन्देश दिएको पाइन्छ । ग्रामीण सामाजिक जीवनमा रमाइरहेको,

५२. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, ‘लिपिबद्ध प्रमाण’, रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. २३ ।

५३. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, ‘लिपिबद्ध प्रमाण’, रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. २३ ।

त्यसैमा अभ्यस्त भइसकेको र सधैं एकनासको खाइरहेको गौरीधोजले मन थाम्न नसक्दा दार्जीलिङ शहरको महँगो रेस्तराँमा पसेर खाजा खाएको छ । गाउँदेखि दार्जीलिङ शहरमा पेन्सन थाप्न आउँदा सधैंको ठाउँमा डेढ रूपियाँमा पेटभरि खाने गौरीधोजले तेलमा फ्राइ गरेको सामान्य एक पिलेट् चप, पिलेन पराठा अनि चियाको दाम तीन रूपियाँ पनचानबबे पैसा तिरेको छ । यसरी खाजामा आफूले सोचे भन्दा धेरै पैसा खर्च भएपछि परिणाममा पछुताउनु पुगेको गौरीधोजको स्थितिबाट ब्रिटीशकालीन दार्जीलिङमा गौरीधोज जस्तो एक अवकाश प्राप्त सैनिकले आफ्नो सिमित पेन्सनको भरमा बाँच्नको निमित्त गरेको चरम सङ्घर्षमय वस्तुस्थितिको यथार्थ चित्रण प्रस्तुत कथामा सफलतासाथ प्रस्तुत गरिएको भेटिन्छ । प्रस्तुत कथामा मूलतः गौरीधोज नामक चरित्रकोमाध्यम कथाकार सुन्दासले दार्जीलिङ्गे जनसमाजमा ब्रिटीश औपनिवेशिकरणको प्रभाव स्थानीय जनमानसमा कस्तो रहेको थियो भन्ने कुरोलाई उद्घाटन गरेका देखिन्छ । यसरी नै कथामा ग्रामिण र शहरी अनुकूलका पात्रहरूको प्रयोग गरिएका पाइन्छ । गौरीधोज यस कथाको प्रमुख पात्र हो भने उसका बहिनी, ज्वाइँ, दुइजना भानिजहरू, पल्टनको जमदार, रेस्तराँमा काम गर्ने केटो, हिप्पी-हिप्पीनी, दुइजना बङ्गाली बाबु र दुइजना पञ्जाबी तथा दुई ठिटाहरू आदि सबै सहायक र गौण पात्र-पात्राहरू हुन् । समग्रमा कथामा सिमित पात्रयोजना रहेको थाहा पाइन्छ ।

प्रस्तुत कथाभित्रको कथानकमा भारत स्वतन्त्रता (सन् १९४७) को उत्तरार्द्धको समयवधिलाई समेटेको पाइन्छ । भारत स्वतन्त्र पूर्व दार्जीलिङका वासिन्दाहरूमाथि अङ्ग्रेजहरूको शासनवधि देखापरेका ब्रिटीश औपनिवेशिकरणको प्रभावले स्थानीय ग्रामिण क्षेत्रका मानिसहरूले झेलनुपरेका आर्थिकस्थिति र महँगार्ईको स्थितिको यथार्थ चित्रण भेटिन्छ । एकातिर उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरू झैं अर्कोतिर गैरअङ्ग्रेजहरू (समतलवासी) ले पनि बाठा अङ्ग्रेजहरूकै सिको गर्दै दार्जीलिङ शहरीया क्षेत्रमा विविध होटल र रेस्तराँहरूको व्यवसायिक उद्योगहरू सञ्चालन गरी स्थानीय निम्न र मध्यम वर्गीय मानिसहरूको शोषण गर्न पल्केका परिवेशिक चित्रणलाई प्रस्तुत कथाको कथानकले प्रष्ट गरेको छ । स्थानीय खटीखाने मानिसहरू लगायत कतिपय सरकारी पेशाबाट अवकाश लिई आएका मानिसहरू समेत बजारका हरेक थोकको क्रयमा जता-जतै बढेको महँगार्ईले अक्रान्त बनेको देखिन्छ । यद्यपि दार्जीलिङ शहरको बजारमा पाइने हरेक थोकहरू किनेर उपभोग गर्ने आफ्नो मनभित्रको चाह र इच्छालाई महँगार्ईको भारले थिचेको यथार्थवोध हुँदाहुँदै पनि प्रस्तुत कथाका मुख्य पात्र पेन्सन धारक अवकाशप्राप्त सैनिक गौरीधोजलाई दार्जीलिङ शहरमा स्थित यस्तै एउटा रेस्तेराँभित्र पकाएका व्यञ्जनहरूको वासनको आकर्षणले लोभ्याएको दृष्टान्त कथाभित्र पाइन्छ ।

उदाहरण -

‘राजकीय ब्यांकमा पैसा थापेर झरे पछि गौरीधोध सडकमा दुवै तर्फ रमिता हेर्दै दोकानहरूमा सजाएका रंग-विरङ्गका चीजहरू नियाल्दै हतार नगरी पाइला चाल्थ्यो । उसका आँखा सधैं एउटा साइन - बोर्डमा पर्छे अनि त्यहाँ टूल्टूला अंग्रेजी अक्षरमा लेखिएको उ पढ्थ्यो ‘रोली-पोली’ औ

‘बार-कम् - रेस्तारों,’ ‘ऐनाका आलमारीभित्र किसिमका रङ्गीन बोतलहरू र अरू भोक जगाउने खाने थोक र भित्ताका नक्शाहरू नजरमा पर्थे । त्यो रमिता र भित्रबाट आएको बासन एक छिन उभी आँखा र नाकले भोग गरेर उ अघि बढ्थ्यो ।,’ ‘उसलाई पनि त्यहाँ पसेर किनेर खाउँखाउँ लाग्थ्यो तर उसले आँट गर्न सक्दैन थियो । त्यति जाबो पिल्सडको पैसा सकिहाल्छ कि भन्ने डर हुन्थ्यो ।’^{५४}

उपनिवेशवादीहरूले आफूले आर्जन गरेको सभ्यताको विकासमूलक लाभहरू एकातिर सबैलाई बाँडे जस्तो गरी अर्कोतिर भने आफ्नै सभ्यता र संस्कृतिको फुडँ उपनिवेशितहरूमाथि जहिले पनि थोप्ने अभ्यास गरेको हुन्छ ।^{५५} वस्तुतः देशले स्वतन्त्रता प्राप्त गरेपछिको दार्जीलिङ्गो समाजमा बेलायती उपनिवेशकहरूले छोडिराखेको त्यही अभ्यासको जड़ ‘सामासिक संस्कृति’ (Composite Culture) को रूपमा विद्यमान रहेको थाहा पाइन्छ । अतः जुन सामासिक संस्कृतिको परिणामस्वरूप स्वतन्त्र देशको स्वतन्त्र समाजमा पनि यहाँको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आदि हरेक क्षेत्रमा उपनिवेशवादी प्रभाव प्रत्यक्ष रहेको उद्घाटन प्रस्तुत कथाभित्र कथाका मुख्य पात्र गौरीधोजको माध्यम कथावाचकले यसरी गरेको थाहा पाइन्छ । उदाहरण -

‘ए म ता सिमकुना बस्ने पल्टने, पिल्सड थाप्नु आकोर्थे र याँ खाजा खानु पसेको । नानीहरू दाजु-भाइ कि कसो, एक सूट लाएको देख्छु ।.....,’ ‘गौरीधोजले एकचोटि दुवैलाई राम्ररी हेर्‍यो, उसलाई शंका भयो, सूट एक किसिमको लाए पनि नबोल्ने एकजना चाहिँ ता ठीटो होइन जस्तो लाग्थो । त्यतिनै खेरि उसको अघिल्लिखाने थोक आइपुग्यो । एउटा पिलेटमा दुइ गोलाकार चर, एक छेउमा अलिकता सस्, अर्को छेउमा काटेको प्याज, अर्को पिलेटमा पराठा, प्यालामा चिया र गिलासमा पानी । काँटा, चमेच र छुरी अनि फूलदार कागजको एउटा तिनकुने रूमाल पनि त्यहाँ मिल्न आए । गौरीधोज तिनलाई हेरेर एकछिन घोरियो अनि ईश्वर प्रदत्त आफ्नै खस्रा औँ लाले चप् चुँड्दै मुखमा हाल्न थाल्यो ।.....देहाती गौरीधोजको खाने ढंग देखेर ती दुइ सूटधारी आनन्द उपभोग गरिरहेका थिए ।’^{५६}

यसरी नै उपनिवेशकहरू जुनै ठाँउमा पनि बस्छन् त्यहाँका हरेक वर्ग वस्तुहरूमाथि आफ्नो प्रभुत्व जमाई आफ्ना पञ्जामा जकडिएका उपनिवेशितहरूलाई बिरालोले मुसालाई खेलाए झैं कुनै हालतमा पनि उपनिवेशकहरू उपनिवेशितहरूलाई मुक्त हुनै दिँदैनन् भन्ने कुरोमाथि सङ्केत गर्दै प्रस्तुत कथाभित्र कथावाचकको अर्को भाव यस्तो रहेको देखिन्छ -

५४. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, ‘चप-फ्राइ’, रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. ५२ ।

५५. <https://en.m.wikibooks.org> २१-०७-२०१८

५६. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, ‘चप-फ्राइ’, रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. ५५ ।

‘जिउँदै मान्यो यो वर्मा सरकारले । अहिले पो बेग्लै छुट्टियो, हामी पल्टनमा हुँदा मालिक ता उही ब्रिटिश थियो । सँगैको अरू पल्टनेहरूको बढेर उ माथि पुगिसक्यो, तल्लो कलम महीनावारी बीस रूप्ये पिल्सिड थाप्छ, हाम्रो चैं सातको सात, खै कता गठ्याड परेको हो चीजबीजको भाव कति बिघ्न अकासिंदैछ । बाहिरबाट हेच्यो, मुख मिठायो, मुखको थुक मुखैभित्र घुटुक्क निल्योहिँड्यो । खै के नियाँ भन्नु ? गौरीधोज त्यो बाटो हिँडदा यसरी मनमनै असन्तोष प्रकाश गर्थ्यो औ भाग्यलाई धिक्काथ्यो ।’^{५७}

प्रस्तुत कथामा दार्जीलिङको ग्रामीण क्षेत्रको आर्थिक सोचनीय अवस्थालाई मर्मस्पर्शी ढङ्गमा चित्रण गरिएको पाइन्छ । कथाका पात्र-चरित्रहरू शोषक र शोषितवर्गका रूपमा स्पष्ट रूपमा विभाजित रहेका भेटिन्छन् । विशेष चिया उद्योगकोमाध्यम मालिकहरूले चिया मजदूरहरूबाट फायदा उठाई मोटाएपछि एक समय गोदामलाई राता-रात ताला लगाएर सुँडकुच्चा ठोक्छ । यो घटनाले बिचल्लीमा परेका चिया मजदूरहरूमाथि चरम आर्थिक शोषणको मार रहेको स्थितिको चित्रण कथामा देख्न पाइन्छ । उदाहरणार्थ -

‘कमानलाई होकि, मालिकहरूलाई हो, त्यति बेलै दशा लागेछ, कि के कूटखेल पच्यो कमान बन्द भयो, गोदाममा ताला लाग्यो, श्रमिकहरू बेकार भए ।’^{५८}

यसरी नै प्रस्तुत कथामा पल्टने पेशामा खटेर अक्काश पाएका गौरीधोज जस्ता पात्रलाई सरकारले दिने अति नै निम्न पेन्सनले आफ्नो सामान्य आवश्यकताको पूर्ती गर्न कति गाह्रो हुन्थ्यो भन्ने कुरोको सत्यता ‘चप - फ्राइ’ कथामा निम्न प्रसङ्गले पुष्टि गर्दछ । उदाहरण -

‘बित्थामा पसेँछु, दुइटा खेलाउने पांग्रा जत्रो चप होकि चाँप हो एउटा तेलमा ल्याफ्न्याक्क पारेको रोटी अनि एक घुट्टको चियालाई चार रूप्ये स्वात्त गयो, यो पापी नाक र मन पापीले गर्दा । तल चैं त्यति सस्तोमा पेट भरिने - गौरीधोज आफैसित रिसिंदै सधैं हिँडने बाटो झन्थ्यो । उसले औँ ला भाँच्दै हिसाब लगायो । एक्काइसबाट चार सिद्धिए पछि रह्यो सत्र, त्यसबाट बहिनीलाई पन्द्र, बाँच्ने भो दुइ, त्यतिले आउने - जाने रेलभाडा, सुपारी, जुलेबी- कहिले पुग्थ्यो सब थोकलाई?’^{५९}

समग्रमा उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो औपनिवेशिक नीतिलाई विस्तार गर्दै दार्जीलिङ क्षेत्र वरिपरी रहेका मुलुकहरूलाई राज गर्न सहज होस् भन्न खातिर यस पहाडी अञ्चलको विविध विशेषतादिको अध्ययन समेत गरेर विकासमूलक कार्यहरू गरेको मान्न सकिन्छ । मूलतः भारत

५७. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, ‘चप-फ्राइ’, रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. ५२ ।

५८. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, ‘चप-फ्राइ’, रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. ५२-५३ ।

५९. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८९, ‘चप-फ्राइ’, रोमन्थन, पूर्ववत्, पृ. सं. ५६ ।

स्वतन्त्रअधि दार्जीलिङ शहरीया क्षेत्रमा अङ्ग्रेजहरूले खोलेका होटल व्यवसाय तथा रेस्तेराँ आदिका उद्योग धन्डालाई भारत स्वतन्त्रतापछि गैरअङ्ग्रेजहरूले निरन्तरता दिने कार्य गरेका देखिन्छ । अतः आफ्नो औपनिवेशिक शासनमा गरीबको खुन चुस्न पल्केका अङ्ग्रेजहरूकै सिखो गर्दै गैरअङ्ग्रेजहरूले पनि त्यही परम्परालाई केवल दोहोर्‍याएर ल्याएका अनि जसको परिणाम निम्न वर्गीय र मध्यम वर्गीय मानिसहरूले दार्जीलिङे शहरीया क्षेत्रमा आर्थिक सङ्कट एवम् महँगाईको मार झेल्नु परेको परिवेशलाई प्रस्तुत कथा 'चप - फ्राइ' ले सफलतासाथ दर्शाउन सकेको पाइन्छ ।

५.४ औपनिवेशिक सन्दर्भमा इन्द्र सुन्दासका उपन्यासहरू

इन्द्र सुन्दास भारतीय नेपाली उपन्यासको आधुनिक कालका एक प्रसिद्ध उपन्यासकार हुन् । ब्रिटिस औपनिवेशिक सन्दर्भलाई नै आफ्नो उपन्यासको विषयवस्तु बनाएर उपन्यास लेख्ने भारतीय नेपाली उपन्यासकारहरूमा उनको नाम अघिल्लो पङ्क्तिमा लिन सकिन्छ । इन्द्र सुन्दासको **मङ्गली** (सन् १९५८), **जुनेली रेखा** (सन् १९७९) , **नियति** (सन् १९८२) र **सहारा** (सन् १९९५) गरी जम्मा चारवटा उपन्यास प्रकाशित छन् । यी उपन्यासहरूमा मुख्य गरेर ब्रिटिस औपनिवेशिक शोषण तन्त्रको उजागर भएको पाइन्छ । उपन्यासकार सुन्दासले आफ्ना उपन्यासहरूकामाध्यम दार्जीलिङका सोझा, निमुखा जनताहरूमाथि ब्रिटिसहरूले आफ्नो उपनिवेश कालमा गरेको अत्यचार एवम् षडयन्त्रपूर्ण कृत्यहरूका पर्दाफास गरेका छन् । औपनिवेशिक दृष्टिकोणले उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासको चारैवटा उपन्यासहरूलाई प्रस्तुत अध्यायमा निम्नप्रकार विश्लेषण गरिएको छ ।

५.४.१ औपनिवेशिक सन्दर्भमा **मङ्गली** उपन्यासको अध्ययन

इन्द्र सुन्दासको पहिलो उपन्यास **मङ्गली** हो । प्रस्तुत उपन्यास सन् १९६९ मा सगर प्रकाशन, प्रधाननगर सिलिगुड़ीबाट प्रकाशित भएको हो । यस उपन्यासलाई संरचनात्मक दृष्टिले विश्लेषण गर्दा जम्मा १९८ पृष्ठ र तीनवटा मूल खण्डमा विभाजन पाइन्छ । यी तीनवटा खण्डको प्रथम खण्डमा तेह उप-खण्ड, दोस्रो खण्डलाई आठवटा उप-खण्ड अनि तेस्रो खण्डमा जम्मा दशवटा उप-खण्ड रहेका छन् । उपन्यासकार सुन्दासले पहिलो खण्डको श्रीगणेश 'आयो गयो माया मोह.....' ^{६०} भन्ने वाक्यबाट गरेका छन् भने दोस्रो खण्डको थालनी वरिष्ठ कवि ध्रुवको निम्न कविताका लहखाट गरेका छन् -

'हाड छाला रगत घोटी गर्नु सेवा प्रेमको,
प्रेम पन्छी पन्छिजाँदै खानु गोता दुःखको ।'^{६१}

यसरी नै तृतीय खण्डलाई उपन्यासकार सुन्दासले 'नारीको जन्म हारेको कर्म' ^{६२} भन्ने वाक्यबाट प्रारम्भ गरेको पाइन्छ ।

६०. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, सिलिगुड़ी, पृ. सं ९ ।

६१. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत्, पृ. सं ७९ ।

६२. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत्, पृ. सं १३३ ।

प्रस्तुत उपन्यास **मङ्गली**को आख्यान राजगाउँमा जयबीर र गोमतीले चिया पसल खोलेर आफ्नो जीवन चलाएकोबाट अघि बढेको छ । यस उपन्यासमा एक दिन गोमती पानी थाप्न जाँदा कसैले मातृहृदयलाई कुल्चेर अवोध शिशुलाई पनेरामा छोडी राखेको देखेपछि उक्त शिशुलाई लालनपालन गर्ने शिरोभार जयबीर र गोमती लिनपुग्छ । पछि उक्त कन्या शिशुको नाउँ मङ्गली राखीदिएपछि त्यसैदिनदेखि गोमती मङ्गलीको धरम माता अनि जयबीर धरम पिता हुनपुग्छ । मङ्गली आएदेखि गोमती र जयबीरको घरमा लक्ष्मी आए जस्तै हुन्छ ।

उपन्यास **मङ्गली**मा मङ्गली सरल हृदयकी हुन्छे । यसर्थ कृष्णराज उसलाई देख्ने बित्तिकै मन्त्रमुग्ध हुन्छ । कृष्णराज धनाढ्य परिवारको भएर पनि उनीहरूको प्रेमको प्रथम खुडकिलोमै घैँबाट सल्लाहको साथमा मङ्गलीसित बिहे गरिदिए । यसरी मङ्गली पतिको घर गएदेखि गोमती र जयवीर एकलै परे । मङ्गलीका परिवारमा सहोदर भएकी विधवी जन्तरी थिई । दाज्यु एकले पनि फौजमा गएका हुनाले एकले आफ्ना आमालाई लिएर पल्टनतिरै लागेको हुन्छ । तर उता मङ्गलीका घरमा गोमतीलाई प्रतिदिन विरामीले छोप्टै लगेपछि केही दिन गोमतीको मृत्यु हुनपुग्छ । जयवीरको अवस्था पनि ठीक नहुनाले मङ्गली बारम्बार आफ्ना पितालाई हेर्न घर आँउथी । तर यसरी आँउदा - जाँदा मङ्गलीको घरमा कलह उत्पन्न भएर जान्छ । यस कलहको मूलकारण कृष्णराजको सानीमा हुन्छ । उसको कन्सुल्लीबाट कृष्णराज अक्षुण्ण रहन सकेनन् । फलस्वरूप घरमा कलह उत्पन्न हुनपुग्छ । अन्यत्यमा कृष्णराजको असाध्य प्रताड़ना सहन नसकी मङ्गलीले घर त्याग्नपुग्छ । घरदेखि छुट्टिएपछि मङ्गलीको धरम पिता जयवीरको पनि मृत्यु हुनपुग्छ । आफ्ना पिताको मृत्यु भएपछि मङ्गली पिताले गरेकै कार्यलाई अघि बढाउँदै आफ्नो जीविका धान्न थाल्छन् ।

मङ्गली उपन्यासमा बर्माबाट विश्वयुद्धको प्रकोपले भागेर आएका शरणार्थीहरू दार्जीलिङमा आएर बसोबासो गरेका हुन्छन् । यसरी भागेर आउँने शरणार्थीहरू बर्मेली दिदी पनि थिईन् । संयोगले भेट भएपश्चात् आफ्ना जीवन कहानी वृत्तान्त बताउँदा मङ्गली उनै बर्मेली दिदीकै पुत्री रहेको थाहा हुन्छ । यसरी उपन्यासको अन्त्यमा मङ्गलीले आफ्नो आमाको मुख हेर्न पाएकोमा अत्यन्त खुसी अनि बर्मेली दिदी पनि आफ्नी छोरी मङ्गलीलाई भेटेर आफ्ना अपराधवोधको भारी बिसाउन पाएकोमा सन्तुष्ट हुन्छे । बर्मेली दिदीका बुबा अथवा मङ्गलीका बाजे प्रसिद्ध गायक थिए । एकदिन दार्जीलिङ आएको समय भेट भए पश्चात् तिनै परिवार मङ्गलीको घरमा बस्न थाल्छन् । वास्तवमा मङ्गलीको सम्पूर्ण कथा बुढा पण्डित अम्बरनाथलाई राम्ररी थाहा हुन्छ । यसर्थ पण्डित अम्बरनाथले मनको बोझ गाँउलेहरूमाथि आफै पोखाउन पुग्छ । उनी पश्चिम नेपालको रैथाने बाबु व्यापारी छँदा उनलाई बनारस पढ्न पठाएको हुन्छ । त्यसपछि काश्मीर र काँगडाको माझ खण्डको एउटा रियासतमा संगीत आचार्य छँदा छोरी चन्द्रशीला त्यहाँका कुमारसँग यौनसम्बन्धमा बाँधिन पुगेको हुन्छ । यस्तो अवस्थादेखि आफूहरू इज्जत जोगाउन त्यहाँबाट टाडिएर दार्जीलिङ आएको हुन्छ । छोरी मङ्गलीको जन्म भएदेखि मङ्गलीलाई पनेरामा राखेर उनीहरू त्यहाँबाट प्रस्थान गरेको आफ्नो भूल समेत पण्डित अम्बरनाथले स्वीकार्छ । त्यसबेला दार्जीलिङमा हैजाको प्रकोपले नातिनी

मङ्गली पनि अक्षुण्ण रहन सकेनन्। डाक्टर बोलाएर धेरै उपचार गरे तापनि मङ्गलीको बाच्च सकेन। मङ्गलीको मृत्यु भएपछिपण्डित अम्बरनाथले मङ्गलीको गृहलाई 'नारी मङ्गल केन्द्र' - मा परिणत गरिदिए। नारीहरूलाई स्वावलम्बी हुने मूलमन्त्र छोडी उपन्यासको अन्तमा पण्डित अम्बरनाथ पनि सधैंको निमित्त त्यहाँबाट विदा लिएर जान्छ।

इन्द्र सुन्दासको **मङ्गली** उपन्यास एउटी अवला नारी माथिको उत्पीडन र खोटो भाग्यमाथि आधार गरी लेखिएको उपन्यास हो। मुख्य पात्र मङ्गलीले समाजको अशिक्षित नारीहरू माथिको उत्पीडनको प्रतिनिधित्व गरेकी छन्। नारीहरू अशिक्षित र स्वावलम्बी हुन नसक्दा पुरुष प्रधान समाजबाट अवहेलित र प्रताडित हुन्छन्। मङ्गलीको दयनीय अवस्था पनि सम्पूर्ण पछौटे समाजको नारीहरूको जीवन गाथा झैं लाग्छ। नारी उत्पीडनमाथि रचिएको यस उपन्यासमा नारी अस्मिताको चेतना प्रखर रूपमा उत्रिएको पाइन्छ। समग्रमा भन्न पर्दा **मङ्गली** उपन्यासमा समाजका गरीब, अशिक्षित, निमुखा, अस्वावलम्बी र परआश्रित स्त्रीहरूले पाएको कष्टहरूको अत्यन्त मर्मस्पर्शी चित्रण उपन्यासकार सुन्दासद्वारा गरिएको छ भन्न सकिन्छ।

सन् १९४७ सालमा भारत स्वतन्त्र हुन भन्दा पूर्व दार्जीलिङमा ब्रिटिशहरूको औपनिवेशिक शासनको अवधिलाई **मङ्गली** उपन्यास राम्ररी चित्रण गर्न उपन्यासकार सुन्दास सफल रहेका छन्। यस उपन्यासलाई औपनिवेशिक भारतको दार्जीलिङे नेपाली जातिको आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक अनि शैक्षिक जीवनको दस्तावेजको रूपमा पनि मान्न सकिन्छ। अङ्ग्रेजहरूको औपनिवेशिक शोषणले पिरोलिएका भारतवर्षका अन्य प्रान्तहरूमा झैं दार्जीलिङका वासिन्दाहरूको स्थिति सन्तोशजनक थिएन। यसै कुरोलाई प्रस्तुत उपन्यासमा शोषक अङ्ग्रेजहरू र चिया कमानमा कार्यरत शोषित मजदूरहरू बस्नेवास गृहहरूको चित्रणले पुष्टिगरेको पाइन्छ। उदाहरण -

'दार्जीलिङ शहरका ठूलूला कोठीका चिमनीहरूबाट र पाश्चर्ती गाउँका साना-साना काठका घरहरू र चिया-कमानका खरका झुपडीहरूबाट धुवाँ निस्केर आकाशतिर हराएको देखिन्थ्यो।'^{६३}

यसरी उपन्यासको वर्णनअनुसार शोषक अङ्ग्रेजहरू बस्ने शहरमा ठूलूला कोठीहरू छन् भने छेउछाउका गाउँमा स-साना काठका घरहरू र चिया कमानका खरका झुपडीहरू रहेका छन्। यसबाट के बुझिन्छ भने सुखीसम्पन्न उपनिवेशकहरू उपनिवेशितहरूका श्रममा आफूलाई पोस्याउँदै न्यानो भएर आलीसान कोठीहरूमा बस्ने गर्थे। कमानका सोझा मजदूरहरू दैनिक परिश्रम गरी जीवन धान्ने स्थानीय वासिन्दाहरू चाहिँ अनेकौं कष्ट झेल्दै खरका झोपडीहरूतिर रही जीवन यापन गरेका बुझिन्छ।

भारतवर्षमा दुईसय वर्ष भन्दा अधिक राज गर्ने उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूको दार्जीलिङ पहाडमा

६३. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत्, पृ. सं ११।

रहेको प्रशासनिक व्यवस्था तथा भारतवर्ष स्वतन्त्रता आन्दोलनको पूर्वाङ्किको अवधिसम्ममा देखिएको औपनिवेशिक वर्चस्वको चित्रण प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकार सुन्दासले राम्ररी गरेका छन्। उदाहरण -

‘सूर्य कहिले नअस्ताउने विराट् ब्रिटिश साम्राज्यका अधिपति, सात समुद्रपारि बेलायतमा राज गरिबक्सेका, भारतको संसार - प्रसिद्ध कोहेनूर हीरा जडेको मुकुटले सुशोभित भइबक्सेकाप्रतापी, सम्राटका सम्मानमा दार्जीलिङको चोकबजारमा किंगस् बर्थ - डे परेड सालिन्ने धूमधामसित मनाइन्छ। यो वर्ष अझ बड्ता समारोहसित मनाइयो किनभने पूर्ण स्वराज्यको महामन्त्रद्वारा बलियो जरो गाडेर बसेको विदेशी शासनमाथि प्रलय सृष्टि गराउन तत्पर भएका देशका जम्मै नेताहरू थुनुवा परेका छन् अनि जन् - आन्दोलनलाई शासकले आफ्ना क्रूर पैतालामनि दबाउन सकेको छ।’^{६४}

अर्को उदाहरण -

‘त्यसपछि गड् सेभ् द किङ्ग - को सम्पूर्ण सङ्गीत ब्याण्डमा पहिले मधुरो र पछि उच्च स्वरमा बज्यो। सम्राटका जन्मदिनको उपलक्ष्यमा फौजले तीनचोटि बन्दूक सगरतिर ताकेर फायर गर्‍यो अनि फ्यू-डे-जाइको प्रतिध्वनि निकै बेर सुनियो। त्यसपछि टोप झिकेर तीनचोटि जय जयकार मनायो।’^{६५}

यसरी नै दार्जीलिङ पहाडका दुईचार स्वार्थ अभिप्रेरित व्यक्तिहरूलाई प्रलोभन दिएर उनीहरूकै आडमा अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो शोषण तन्त्र जारी राखेको मानिन्छ। अङ्ग्रेजहरूको चापलुसी गर्दै उनीहरूको हुकुम अघि सदैव शीर निहुच्याएर साकिलो बन्नेहरूको तमाशालाई स्थानीय सोझा सर्व-साधारणहरूले भने पशु-प्राणीहरू झैं मुक दर्शक भई टाढाटाडाबाट अवलोकोन गर्नु पर्ने वाध्यताको चित्रण **मङ्गली** उपन्यासभित्र पाइन्छ। उदाहरणको रूपमा निम्न वाक्यलाई लिन सकिन्छ।

‘ब्रिटिश सरकारका भक्तगण एम. बी. इ., ओ. बी. इ., राय साहेब, राय बहादुर, खान साहेब, खान बहादुर, सरदार बहादुर आदि पदवी प्राप्त गर्ने जति निष्कलङ्क राजभक्तिको चिनु गलामा भिरेर तथा मुटुलाई ढाक्ने गरी अचकन वा सेरेमोनियल कोटमा टाँसेर उपस्थित भएका छन्। यिनीहरू एवं शहरका र रानी-पर्वत दार्जीलिङमा लाठलाई पछ्याएर आउने गण्यमान्य व्यक्तिहरू तथा उनका श्रीमतीहरूका निम्ति एउटा विशेष इन्क्लोजर सबभन्दा अघि छ। सर्वसाधारण भने मार्केट इस्क्वायर वरिपरिका विशाल म्युनिसिपल् बिल्डिङ्ग - डी. इ. जी. के. एच्. र अग्ला अग्ला घरका छतमा

६४. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत् पृ. सं ४८।

६५. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत् पृ. सं ४९-५०।

कमिला सरी थुप्रेका छन् ।^{६६}

मूलतः उपनिवेशकहरूको उद्देश्य नै उपनिवेशितहरूका श्रममा आफूलाई पोस्याउनु हो । चिया उद्योग खडा गरेर अङ्ग्रेजहरूले दार्जीलिङमा उद्योग व्यवसाय बडाउनुको सट्टा शोषणको ताण्डव खेलेका थिए भन्ने सकिन्छ । दार्जीलिङ पहाडमा अङ्ग्रेजहरूले बाटो-घाटो निर्माण गरी रेलको उद्योगसितै होटल व्यवसायको धन्दा पनि चलाएको मानिन्छ । वस्तुतः आर्थिक र सामाजिक स्थितिले पिसिएका स्थानीय वासिन्दाहरूलाई भने अङ्ग्रेजहरूले नोकर - चाकरको रूपमा नभए आफ्नो उपभोग्य वस्तुहरूको जोहो गर्ने स्रोतको रूपमा प्रयोग गर्ने गर्थे । यसर्थ अङ्ग्रेजहरूकै सुख - सुविधाको निमित्त मात्र यस्ता होटलहरूको निर्माण दार्जीलिङ पहाडमा भएका थियो भन्ने बुझिन्छ । उदाहरण -

‘न्यू एम्पायर हुटेल खोलिएको धेरै भएको छैन । यो कलकत्ता र बम्बईका नामी एम्पायर हुटेलको एउटा शाखा हो । यसमा विशेष ठूला ठूला ब्रिटिश अफिसरहरूका बालबच्चा कलकत्ता र अरू मुख्य मुख्य शहरहरूबाट आएर बस्छन् ।’^{६७}

अर्को उदाहरण-

‘घरमा सरसल्लाह गरेपछि जयबीरले हुटेलमा साग-सब्जी र अण्डा दिने ठेक्का लिए ।’^{६८}

अङ्ग्रेजहरूले दार्जीलिङमा दुईचार स्कूल पनि खोलिदिएका थिए तर यसको उद्देश्य पनि आफ्नो साम्राज्यवादी संस्कृति अनि धार्मिक प्रसारको उद्देश्यलाई बढावा दिनु मात्र थियो भन्ने बुझिन्छ । कमानका लाटा-सोझा मानिसहरूका निमित्त शिक्षा केवल बाबुगिरी निर्माण गर्ने साधन थियो भन्ने थाहा पाइन्छ । औं लामा गन्न सकिने नेपालीहरू अङ्ग्रेजहरूको अधि साकिलो भएर समाजमा केही हुने खानेको दर्जा फुोका थिए । उदाहरण -

‘दार्जीलिङपट्टि सडक बनाउने ठेक्का देवीराज सरदारको छ । उनी निरक्षर भए तापनि इंजिनियर साहेबलाई खुसी राख्न उनले जानेका छन् । आफ्ना चाड - बाडमा, साहेबका बडादिनमा वा त्यस्तै मौका परेका बेलामा साहेबलाई मन पर्ने द्विस्की, बराण्डी, गलैचा, कोथीमोहडी खुकुरी, सुन-चाँदीले जड्केको सानो सुहाउँदो बाकस र अरू दामी जिनिसका कोसेली साहेबका कोठीमा सुटुक्कपुन्याउन

६६. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, मङ्गली, पूर्ववत्, पृ. सं. ४९ ।

६७. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, मङ्गली, पूर्ववत्, पृ. सं. ४० ।

६८. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, मङ्गली, पूर्ववत्, पृ. सं. ४१ ।

उनी सिपालु छन् ।^{६९}

प्रस्तुत उपन्यास **मङ्गली**मा कम्पनी सडक मरम्मत गर्ने काम तथा रोड रोलिङ्ग वर्क्सको चर्चा पाइन्छ । विशेष दार्जीलिङ पहाडमा स्टीम-रोलर र मोटर रोलरद्वारा बाटो पेलने कार्य गर्नु भन्दा अधिको दृश्यलाई उपन्यासकारले यस उपन्यासमा राम्ररी चित्रण गरेका छन् । उदाहरण -

‘खनेको सडकमा रोडा बिछ्याउने कार्य भएपछि ठिटीहरूले बोकेर ल्याएको पानी त्यसमाथि छम्कन्छन् । त्यसपछि एउटा गह्रौं ढ्वाङ्ले सडक पेलाइ हुन्छ । अहिले चारैतिर प्रचलित भए जस्ता ‘स्टीम - रोलर’ वा ‘मोटर-रोलर’ त्यस बेला यो जिल्लामा आइपुगेको थिएन । यस कारण तीन टनको गह्रौं ढ्वाङ दुइ छेउमा लडा बाँधेर जम्मै मजदूरहरूले मिलेर ‘टग्-अफ- वार’ जस्तै गरेर सडकमाथि तान्नुपर्छ ।’^{७०}

अतः यस सन्दर्भमा एल्. एस्. एस्. ओ’ मालेअनुसार दार्जीलिङ पहाड क्षेत्र वरिपरि बाटो खन्ने कार्यको थालनी सन् १८६० देखि सुरु भएको अनि दार्जीलिङदेखि खर्साङसम्मको बाटो खन्ने कार्यको समाप्ति सन् १८६४ मा आएर भएको थियो भने यस क्षेत्रको जम्मै बाटो खन्ने कार्य सन् १८६४ सम्ममा आइपुग्दा पुर्ण भएको थियो ।^{७१} वस्तुतः दार्जीलिङ क्षेत्रवरिपरि बाटो खनिने कार्यभएपछि बाटोलाई गह्रौं फलामको ढ्वाङ तानेर सम्प्याउने कार्य गरेर जीवन धान्ने कुल्ली मजदूरीहरूको अवस्था अति नै शोचनीय रहेको चित्रण प्रस्तुत उपन्यासमा पाइन्छ। अङ्ग्रेजहरूको शोषणको परिणाम उनीहरूको हात ठेलै-ठेला, औं लाहरू खस्रो र नड उप्केका छन् । उदाहरण -

‘यस्तो साह्रो - गाह्रो परिश्रम गर्ने सबैका हात ठेला उठेर पनि चाम्रो भइसकेका थिए । औं लाहरू खस्रा फलामे छट जस्ता देखिन्छन् ! कसका नड उप्केका छन् , कतिले पुराना थाङ्नाका टुक्रले औं लाहरू बाँधेका छन् अनि कतिले मैला रूमालले हतकेला बेहेर लडा समातेका छन् ।’^{७२}

तत्कालीन दार्जीलिङमा चियाकमानमा काम गर्ने साधारण मानिसहरू अङ्ग्रेजहरूको औपनिवेशिक शोषणले पिरोलिएर त्यस पीडालाई भूल्न उनीहरूले रक्सी पिउँने गर्थे । प्रस्तुत उपन्यास **मङ्गली**मा गोमती, जयबीर, मङ्गली, एकलेको आमा जन्तरी, सुरेको बाउ, डाकबीर, सबै यस शोषणले पिरोलिएका छन् , पित्सिएका छन् । यसरी नै बेरोजगारी एउटा ठूलो समस्याको रूपमा

६९. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत्, पृ. सं. ६३ ।

७०. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत्, पृ. सं. ६८ ।

७१. एल्. एस्. एस्. ओ’ माले, सन् १९९९, **दार्जीलिङ डिस्ट्रीक ग्याजेटर**, पूर्ववत्, पृ. सं. १३२ ।

७२. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत्, पृ. सं. ६८ ।

तत्कालीन दार्जिलिङ पहाडमा खडा भएको थियो । अलिकति पढेकाहरू पल्टन गई दुईचार पैसा कमाउन चहान्थे । साम्राज्यवादी शक्तिहरू एका-अर्कामा युद्ध लडिरहेछन् अनि त्यो युद्धको मार सबैभन्दा बढी उपनिवेशित जनतालाई त्यससमय परेको देखिन्छ । उदाहरण -

‘द्वितीय विश्वयुद्धको आगो सारा संसारभरि फिँजियो। जापानले पनि जर्मनी र इटलीसित हात मिलायो । दार्जिलिङ जिल्लाबाट पन्ध्र वर्षदेखि उँभो पचास वर्षसम्मका सग्लो मानिस फौजमा भर्ती हुँदै आफ्ना घर-जहान छाडेर हिड्न थालेका छन् । जति बेकार थिए, जति छात्रहरूलाई पढ्न गाह्रो पर्थ्यो, जतिको घरको आर्थिक अवस्था शोचनीय थियो आदि सबै दिनहुँ भर्ती हुँदै देश-डाँडा काटेर जान थालेका छन् ।’^{७३}

मूलरूपमा साम्राज्यवादी शक्तिहरूमाझ छेडिएको युद्धकै कारण उपनिवेशित जीवन बाँची रहेका नेपालीहरू बर्माबाट लखेटिएको मानिन्छ । यो लखेटिने क्रममा हजारौँ मानिसहरूका जीवन प्रभावित भएको थियो, जसको यथार्थ चित्रण प्रस्तुत उपन्यास **मङ्गली**मा उपन्यासकार सुन्दासले प्रभावकारी रूपमा गरेका छन् । उदाहरण -

‘आफ्ना धन-दौलत, जग्गा-जमीन सर्वस्व त्यागेर ज्यान बचाउनलाई बर्माको घोर जंगल, नदी-नाला, पहाड-पर्वत पार गरेर आसामको पूर्वी सीमाना पुग्ने संकल्पले अघि बढिरहेका छन्। भारतका सीमानामा खुट्टा टेक्न पुगियो भने ज्यान बाँच्यो भन्ने एउटै आशा प्रत्येक हूलका लोग्ने मानिस आइमाई, केटा-केटी तथा बूढा-पाकाको मनमा छ । तर औले जरो, हैजा, भोक, थकाइ र निराशाले हजारौँ प्राणीहरूले बाटाबाटैमा यमपुरीको बाटो तताउनु पर्‍यो । जति बाँचेर भारतभूमिमा प्रवेश गर्न आइपुगे, तिनको अवस्था दारुण थियो । प्रत्येक प्राणी नर-कङ्काल जस्तो देखिन्थ्यो, शरीरमा भएका वस्त्र धुजा धुजा भएका थिए अनि समस्त शरीरभरि घाउ लचेप्रै थिए ।’^{७४}

त्यससमय आफ्नो प्राण बचाएर भारत आएका नेपालीहरूको अवस्था दयनीय थियो । शरीरमा भएक बस्त्र फाटेर धुजा-धुजा भएको थियो भने समस्त शरीर घाउले भरिएका थिए । त्यससमय दार्जिलिङमा आइपुगेकी बर्मेली दिदीलाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी युद्धको मारले पीडित बर्मेली दिदीहरू जस्ता हजारौँ नेपालीहरू भारतमा शरणार्थीको रूपमा आएका थिए । तर दुःखित, पीडित शरणार्थीहरू र अनिकालका मुखमा होमिन आँटेका देशवासीको सरोकार भने अङ्ग्रेज सरकारलाई थिएन । उनीहरूलाई केवल युद्धमा आफ्नो सुरक्षाको लक्ष्य राखेर हात हतियार थुपार्ने कार्यमै मात्र सरोकार थियो । यस तथ्यलाई उपन्यासकार सुन्दासले **मङ्गली** उपन्यासमा यसरी

७३. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत्, पृ. सं १६० ।

७४. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत्, पृ. सं १६५-१६६ ।

चित्रण गरेका छन् । उदाहरण -

' लड़ाई' को हाहाकार सर्वत्र फिंजियेकोछ, अन्न-संकट दिनदिनै बढ्दैछ र मेला, रेस, चिट्ठा आदिद्वारा सरकार 'युद्ध कोष' - मा लाखौं रूपियाँ बटुल्ने चेष्टामा छ । दार्जीलिङमा खडा गरेको 'युद्ध-कोष' - द्वारा कम से कम तीन 'स्पाटफायर' किन्न सक्नुपर्छ भन्ने लक्ष्य राखिएको छ।'^{७५}

प्रस्तुत उपन्यास **मङ्गली**मा सरदानीको चरित्र औपनिवेशिक प्रभावित चरित्रको रूपमा रहेको पाइन्छ । जसरी औपनिवेशिक शक्तिले आफूलाई उपनिवेशितहरू भन्दा विशिष्ट ठान्छ, जसरी प्रभुत्व सम्पन्नवर्ग समाजका तल्लो तहकाहरूलाई खुल्ला रूपमा तिरस्कारको दृष्टिले हेर्दछ, ठीक त्यहीअनुरूप उपन्यासको पात्र सरदानी आफ्ना नोकरहरू अनि अन्य गरीब व्यक्तिहरू भन्दा आफूलाई विशिष्ट ठानेको छ । उदाहरण -

' सरदार, कृष्णराज, मङ्गली, नोकर-चाकर छर छिमेकी आदि उनका नजरमा सामान्य प्राणी जस्ता लाग्नुथाले । यिनीहरू मेरा शिकार हुन्, मोरो इच्छामा यिनीहरू उठ्नुपर्छ, बस्नुपर्छ, मसित झुक्नुपर्छ यिनलाई पैतालाले निभाउन सक्छु । यस प्रकारको अहङ्कारको दानवले सरदानीको हृदयमा प्रवेश गर्‍यो।'^{७६}

यसरी नै उपन्यासकारले प्रस्तुत 'मङ्गली' उपन्यासमा अङ्ग्रेजहरूले सामन्तवादी प्रवृत्ति अपनाएको देखाएका छन् । उनीहरूको निमित्त चिया कमानमा काम गर्ने नेपालीहरू कमारो सरह थिए । उनीहरूको पसिनाको कमाईमा मोज-मस्ति गर्नु अङ्ग्रेजहरूको दिनचर्या कार्य थियो । यसर्थ इतिहासकार रामप्रसाद उपाध्यायले भोग विलासमा डुबेका मध्ययुगीन फ्रान्सिसी र कुलिनवर्गले राष्ट्रको ठूलो सेवा गर्ने किसानहरूलाई अमानवीय शोषण गरेका बताएका छन् । उपाध्यायअनुसार सिकार खेल जाँदा किसानहरूले लगाएको बाली-नाली नष्ट गर्दै जान्थे । लुई सोहौं नामक अङ्ग्रेज साहेबको भर्सेजिल दरबार विलासको केन्द्र थियो । राजाको दरबारमा अठार हजार कर्मचारीहरू थिए । तीमध्ये सोह हजार विलासी राजा र राज परिवारको व्यक्तिगत सेवामा सङ्गलग्न रहन्थे । अर्कातिर शोषित किसानहरूले आफ्नो आमदानीको असी प्रतिशत करका रूपमा सरकारलाई बुझाउनुपर्दथ्यो र बाँकी बीस प्रतिशतले आफू र आफ्ना परिवारका सदस्यहरूको ज्यान धान्नु पर्दथ्यो ।^{७७} अतः ठीक त्यही सामान्तवादी प्रवृत्ति प्रस्तुत उपन्यास **मङ्गली**को मुख्य पात्र कृष्णराजमा देखिन्छ । कृष्णराजको चरित्रको माध्यम औपनिवेशिक वर्चस्वको प्रभाव स्पष्ट

७५. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत्, पृ. सं. १७६ ।

७६. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत्, पृ. सं. ८८ ।

७७. रामप्रसाद उपाध्याय, सन् २००९, **विश्वको इतिहास**, काठमाडौं, पृ. सं. १४९ - १५४ ।

प्रतिविम्बित भएको थाहा पाइन्छ । उदाहरण -

‘ कृष्णराजले अधिकारसहित पूर्ण स्वतन्त्रता पनि पाएको छ । उसको कोठा प्रकार प्रकारका सिगरेटका डब्बा र पाकेटले भरिनलागेको छ । सुनौलो रङका कागजले मोहरेका बेलायती मदका बोतल र चेप्टा शीशीहरूले उसका टिकउडको अग्लो दराजको तल्लो ताक ओगट्न थालेका छन् । दुङ्गा-माटाको सरदारी गर्ने, पैसा रूपियाँलाई पनि उ दुङ्गा-माटो बराबर ठान्ने भएको छ । किसिम-किसिमका सुट-बूट र अन्य जिनिसले उसको आलमारी र बाकसहरू भरिनलागेका छन् ।’^{७८}

औपनिवेशिकतावादले महिलाहरू औपनिवेशिक राष्ट्र र समाजहरूमा साम्राज्यवादी तन्त्र र पुरुष तन्त्र दुवैबाट दोहोरी रूपमा शोषित भएको तथ्य स्वीकार्दछ। अतः अभयप्रसाद सिंह अनुसार भारतीय औपनिवेशिक सन्दर्भमा महिलाहरू विधवा पुनर्विवाह, सती प्रथा, बाल विवाह, बहु - विवाह, स्त्री शिक्षा इत्यादि कुरोहरूले परम्परागत रूपले प्रताडित रहेका थिए ।^{७९} वस्तुतः प्रस्तुत उपन्यासको मुख्य पात्रा म्हाली त्यस्तै दोहोरी तन्त्रबाट प्रभावित अनि शोषित भएकी छन् । उदाहरण -

‘कस्तो निष्ठुरी लोम्ने - मान्छेको जात ? अझ पनि रिस नमरेको । रिस फेरि केलाई ? आखिरी म उनकी बिहाइते स्त्री । यस्ता कुरा मनमा खेलाउँदा मंगलीलाई सासुको कटु व्यवहार, लोम्नेले गरेको कुटपीट, सासुका दाज्यूले गरेको खसाल्ने कुरा अनि कलावतीको चपलता इत्यादि उसको मानसपटमा क्रमैसित आउँछन् । म यस्ती लाटी, चिया-दोकानमा जूठो भाँडा पखाल्ने अनि.....बतासे, कलावती धनीकी छोरी, साडी र घडी लाउने, पढेकी बाठी, बंगाल्नी जस्ती.....उसको सामुन्ने म कहाँ सुहाउँछु? यस प्रकारको द्वन्द्व उसको मनमा चिलरहेक छ।’^{८०}

समग्रमा उपन्यासकार सुन्दासको प्रस्तुत उपन्यास **मङ्गली**ले ब्रिटिश उपनिवेशकालमा दार्जीलिङको खटीखाने मानिसहरूको आर्थिक र सामाजिक जीवनको यथार्थलाई चित्रण गरेको छ भन्न सकिन्छ । प्रस्तुत उपन्यास भारतवर्ष स्वतन्त्रपूर्वको अवधिमा ब्रिटिस औपनिवेशिक वर्चस्वलाई उद्घाटन गर्न सफल रहेको छ । यस अतिरिक्त औपनिवेशिक परिवेशको प्रभावले समाजका मानिसहरूमाथि देखिएको सामन्तवादी प्रवृत्तिलाई पनि चित्रण गर्न **मङ्गली** उपन्यास सफल भएको छ ।

७८. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत्, पृ. सं १०९ ।

७९. अभय प्रसाद सिंह, सन् २०१४, ‘उपनिवेशवाद के काल मे महिलाओं संबंधित मुख्य प्रश्न भारत में उपनिवेशवाद, नई दिल्ली, पृ. सं. ११७ ।

८०. इन्द्र सुन्दास, सन् १९६९, **मङ्गली**, पूर्ववत्, पृ. सं १४१ ।

५.४.२ औपनिवेशिक सन्दर्भमा जुनेली रेखा उपन्यासको अध्ययन

उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासको सन् १९५८मा मङ्गली उपन्यास प्रकाशन भएको लगभग २१ वर्षपछि सन् १९७९ मा उनको दोस्रो उपन्यास जुनेली रेखा प्रकाशन भएको हो । यस उपन्यासमा ब्रिटिसकालीन दार्जीलिङको औपनिवेशिक परिवेशको यथार्थ चित्रण पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा मूलतः ब्रिटिस साम्राज्यमा दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्र वरिपरिका चियाकमानहरूमा चियापत्ती टिपेर दैनिक गुजारा गर्ने चिया मजदूरहरूमा ब्रिटिस शासकले गरेको अन्याय, अत्यचार र शोषणको साँचो चित्र पाइन्छ । यी ब्रिटिस शासकहरूले चियाकमानतिर आफूखूसि चलाएका विशेष हद्दा बाहर जस्तो अमानवीय प्रथाको उदाङ्गो चित्रण जुनेली रेखा उपन्यासमा विशेष रूपमा भएको छ । मोठ ६२ पृष्ठमा सङ्गरचीत प्रस्तुत उपन्यासमा जम्मा १४ वटा साना-साना परिच्छेदहरू छन् । उपन्यासको अध्याय परिवर्तनसँगै कथाको परिवर्तन पनि भएको पाइन्छ । एक पक्षको विस्तार गर्दा गर्दै सन्दर्भ अनुरूप अर्को पक्षको विश्लेषण गरिएको पाइए तापनि उपन्यासमा विशृङ्खलता आएको छैन ।

लगभग दुईसय वर्षसम्म भारतमा औपनिवेशिक प्रभुत्व जमाएर बसेका अङ्ग्रेज शासकहरूले पहाडी इलाका दार्जीलिङमा चिया उत्पादन गरेका थिए । यसलाई तिनीहरूको नितान्त नौलो औद्योगिक परियोजना मान्न सकिन्छ । यसरी दार्जीलिङ क्षेत्र वरिपरि चिया उद्योगसित सम्बन्धित यो परियोजना सप्रिन थाले पछि चियाका बुढामा चाँदी टिप्न पाइने परिकल्पना बुन्दै दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रमा गाँस र बासको खोजीमा घेरै मजदूरहरू आए । यसरी पैसा कमाउन आएका सोझा मजदूरहरू दार्जीलिङ पहाडमा चिया कमानका स्वेच्छचारी अङ्ग्रेज प्रबन्धकहरूको अत्यचार र शोषणको शिकार हुनपुगे । प्रस्तुत उपन्यास जुनेली रेखा १८ औं शताब्दीको मध्यावधि तथा भारतवर्ष स्वतन्त्रपूर्वको समयलाई आधार गरी दार्जीलिङ्गो चियाकमान क्षेत्रवरिपरि भएका घटनाहरूलाई समेटेर लेखिएको पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासलाई कतिपय ऐतिहासिक तथ्य बोकेको यथार्थपरक रचना मान्न सकिन्छ । एउटा निर्दिष्ट समय र स्थानसित सम्बन्धित तथा उपन्यासकार स्वयंले देखेका, सुनेका र अनुभव गरेका यथार्थ घटनाहरूलाई कलात्मक ढङ्गमा यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा वर्णित वा उल्लिखित दार्जीलिङ शहरका रेल स्टेशन, थेटर रोड, प्लाजा सिनेमा (वर्तमानमा रिङ्क सिनेमा), सोल्जर्स क्लब, जिमखाना र प्लान्टर्स क्लब, क्यापिटल थियटर, चौरङ्गी वा कनट सर्कस्, कमर्सियर रो, चौरस्ता, चोक बजार आदि स्थान प्रतिष्ठान तथा जलपहाड, आलेबुङ (हालको लेबोङ) सबै ताथ्यिक छन् । यसैले उपन्यास बढी ताथ्यिक र यथार्थिक रहेको बोध हुन्छ । उपन्यास जुनेली रेखामा केवल मेकी कमान, हेली कमान र सेतो खोला मात्र काल्पनिक नाम हुन् । उपन्यासमा कमानको वास्तविक नाम नहुनुले नै बढी व्यापकता ओगटेको मान्न सकिन्छ । वास्तवमा मेकी र हेली कमानलाई तत्कालीन पहाडी चिया कमानहरूका प्रतीकको रूपमा लिन सकिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको प्रकाशन सन् १९७९ मा भए तापनि यसले ऐतिहासिक विषयलाई लिएको हुँदा ब्रिटिस शासनको समाप्तिभन्दा अघिको समय यस उपन्यासमा वर्णित छ । पहिलो विश्वयुद्ध भन्दा

पछि र दोस्रो विश्वयुद्ध भन्दा अगाडिको समयमा उपन्यास लेखिएको पाइन्छ । विशेषगरेर पहिलो विश्वयुद्ध भोगि सकेका र दोस्रो विश्वयुद्ध नदेखेका मानिसहरूको कथा यस उपन्यासले बयान गरेको हुनाले **जुनेली रेखा** उपन्यासको समय यिनै दुई विश्वयुद्धमाझको समय वर्णित पाइन्छ । भारतको स्वाधीनता आन्दोलनका सङ्ग्रामी महात्मा गान्धीको प्रसङ्ग (पृ. सं. ३१) ले यसको पुष्ट गर्दै उक्त कुरालाई सघाउ पनि दिन्छ । स्वाधीनतापछि हट्टाबाहिरको प्रथा हट्टै गएकाले अनि यस उपन्यासको एउटा मूल विषय हट्टाबाहिर नै भएकाले **जुनेली रेखा** उपन्यासको समय निश्चित रूपले भारत स्वाधीन हुनु भन्दा पहिलेको हो भन्न सकिन्छ । स्वयं उपन्यासकार सुन्दासले **जुनेली रेखा** उपन्यासको समयबारे 'यथार्थवादमा आधारित यो उपन्यासको पृष्ठभूमि छ' भनेका छन् । उनले अझ भनेका छन् - " यस उपन्यासका दृश्यहरू छन् उहिलेका, अहिलेका होइनन् अनि यसमा घटनाहरू जति छन्, ती आफ्नै कानले सुनेका, आफ्नै आँखाले देखेका, आफ्नै छातीले अनुभव गरेका; कुनै पनि असम्भव थिएन, सबै सम्भव थिए । यो ऐतिहासिक सत्य हो । केवल तिनलाई एकत्र पारेर सृजना गरेको यो कथा मात्र काल्पनिक हो । " ^{८१} इन्द्र सुन्दासको यसप्रकारको मनतव्य रहेको हुनाले प्रस्तुत उपन्यासको समयलाई उपन्यासकारको मन्तव्यले अझ प्रामाणिक तुल्याएको छ ।

समग्रमा ब्रिटिसकालीन दार्जीलिङ पहाडी भेकका चिया कमानहरूमा गोरा म्यानेजरहरूको मनमानी र निमूखा चिया मजदूरहरूमाथि गरिने अमानवमै अत्यचारको भण्डाफोर गर्नु, तत्कालीन दार्जीलिङको शहरीय वर्गीय जनजीवनमा देखिएको आर्थिक विषमताको चित्रण गर्नु तथा रिक्शा तान्ने, डण्डी बोक्ने, साना-तिना व्यापार गरी जीवन धान्ने, कुल्ली, वेहेरा-बबर्ची आदि स्थानीय निम्न वर्गीय जनमानसहरूको आर्थिक अभावग्रस्त र सङ्घर्षपूर्ण जीवन यापनको यथार्थलाई उद्घाटन गर्नु नै प्रस्तुत उपन्यासको अभीष्ट रहेको देखिन्छ ।

जुनेली रेखा उपन्यासको आख्यानलाई हेर्दा यस उपन्यासमा यौवनको संघार पनि ननाघेको धने बडाकोठीमा मालीको रूपमा काम गर्ने गरेको हुन्छ । घरमा उसलाई ठीक्क सुहाउने उसकी श्रीमती मालिनी थिई । पछि लोभे धनेकोको मृत्यु भएपछि मालिनी बडा साहेब म्यानेजरको फूलबारीमा मालिनी काम पाउँछे । उता जसे पनि एकलै जीवन गुजारा गरिरहेको हुन्छ । धनेको साथी जसे पनि स्वास्नीको मृत्युले मन बिथोलिएको अवस्थामा त्यो मालिनीसित आकृष्ट हुनपुग्छ । अतः जसे आफ्नो मर्म र मालिनीको मर्म एकै सम्झी दु खेसो पोख्न मालिनीकहाँ गइरहन्छ मालिनीलाई जसेको व्यवहार मन पर्दैन अनि बडा साहेबकहाँ जसको वरुद्ध उजुरी दिन्छे । यसरी मालिनीको उजुरीलाई के खोज्छस कानो भन्दा आँखा भने झैं बडा साहेबले सानो बहनामा नै जसेलाई हट्टाबाहको दण्ड दिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यास **जुनेली रेखामा** ब्रिटिश औपनिवेशिक शासनमा दार्जीलिङ्गे चियाकमानमा कार्यरत कमानमा कुल्ली, चौकीदार, मजदूरहरूमाथि अङ्ग्रेज प्रबन्धकहरूको दमन र अत्यचारले प्रताडित भएको यथार्थ घटनाहरूलाई अङ्कन गरिएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा उल्लेख गरिएको

८१. इन्द्र सुन्दास, सन् २०१५, 'प्राक्कथन', **जुनेली रेखा**, गान्तोक, सिक्किम, पृ. सं. ३ ।

विशेष घटना वा 'हट्टाबाहर' प्रथा नै प्रस्तुत उपन्यासको प्राण तत्व हो । भारतीय विद्वान् तथा समालोचक मोहन पी. दाहालले हट्टाबाहर दार्जीलिङ, डुवर्स र तराइ अञ्चलका चिया कमानका मजदूरहरूमाथि प्रयोग गरिने साह्रै अन्यायपूर्ण दण्डमूलक प्रथा रहेको थियो। दार्जीलिङमा 'हट्टाबाहर' वा 'हट्टाबाहिर' अनि डुवर्स-तराइ क्षेत्रमा 'हटाबाहर' को अर्थ एकै थियो - काम खारिज गरी बेदखल गर्नु ।^{८२} त्यससमय परिवारको मुखियाले हट्टाबाहर दण्ड पाएका खण्डमा त्यस परिवारका अन्य सम्पूर्ण सदस्यहरूले पनि कमान छोड्नु पर्थ्यो भन्ने मानिन्छ । दिउँसो होस् वा राति कुनै समयमा पनि आरोपित व्यक्तिले हट्टाबाहरको दण्ड पाउँथ्यो अनि २४ घण्टाभित्र सपरिवारले कमान छोड्नु पर्थ्यो । यसरी नै अर्थशास्त्री तथा इतिहासकार मानस दास गुप्तअनुसार ब्रिटिसकालीन दार्जीलिङका चियाकमानहरूको व्यवस्था अत्याधिक क्रूर तथा कष्टदायक रहेको थियो । यस्ता व्यवस्थादेखि विरक्तिअरु अधिकाङ्क मजदूरहरूले कमान छाड्ने निर्णय गरे पनि सरकारद्वारा सन् १८६५ मा पारित गरिएको कानून बमोजिम कमानका म्यानेजरहरूलाई आफ्ना कमानभित्रका सम्पूर्ण मजदूरहरूमाथिको शासन र देख रेखको लगाम स्वेच्छासित पालन गर्ने अधिकार प्राप्त थियो, जसलाई तिनीहरूले आफूखुशी मजदूरहरूमाथि लागू गर्दथे ।^{८३}

वस्तुतः प्रस्तुत उपन्यासमा पाइने ब्रिटिसकालीनदार्जीलिङको चिया कमानका मजदूरहरूमाथिको औपनिवेशिक शोषण तथा दूरवस्थाको यथार्थ अङ्कन सन् १९४५ मा स्थापित दार्जीलिङ जिल्ला चियाकमान मजदूर युनियनको स्थितिसँग मिल्दो थियो । यस सन्दर्भको जानकारी दिदै मोहन पी. दाहालले चिया कमानहरूमा युनियन बनिनु भन्दा अघि मजदूरहरूको हालत नरकमा बास गरेको बराबर ठानेका छन् । दाहालअनुसार दिनको हाजिरा वा 'रोज' केवल तीन आना (वा) चौध पैसा थियो । बात बातमा हट्टाबाहर गरिन्थ्यो, कमाको ठेक्का मनपरि तोकिएको थियो । कुल्लीहरूलाई मनपरि गाली गर्नु औ हिकाउनु एउटा मामूली बात थियो। कुनै-कुनै कमानमा कमानका साहेबहरूले हाम्रा दिदी-बहिनीहरूलाई राम्री देखे भने बलात्कार र बेइज्जत गर्न चाहन्थे । त्यस विषयमा यदि कसैले विरोध गर्नु भने हट्टाबाहरको दण्ड भोग्नु पर्थ्यो ।^{८४} त्यससमय कमानको म्यानेजर कम्पनीले राखेको एउटा हेड चौकिदार मात्र चिया कमानमा हुन्थे । कमानमा काम गर्ने साधारण कुल्ली वा नेपालीहरूमाथि आइलागेका जुलुमहरूको विरोध गर्ने आफ्नो सङ्गठन बनाउने हक र कानून छ औ मालिकहरूले कानून अनुसार माग दिएनन् भने सरकारमा त्यो कुरा पुग्नुने हक छ भन्ने कुरा आदिको जानकारी उनीहरूमा थिएन । भनौं त्यससमय कमानका मजदूरहरू कमारको जीवन बिताउँथे भन्न सकिन्छ । उनीहरूलाई मजदूर सम्बन्धी बनिएका कानूनहरू ट्रेड युनियन एक्ट,

८२. मोहन पी, दाहाल, सन् १९९३, 'जुनेली रेखा - हट्टाबाहर प्रथाको विशेष सन्दर्भ सहित वस्तुपरक विवेचन', **आधुनिक नेपाली उपन्यास**, दार्जीलिङ, पृ. सं. ७९ ।

८३. मानस दास गुप्ता, सन् १९९९, **लेबर इन टी गार्डन**, दिल्ली, पृ. सं. ४८ ।

८४. मोहन पी. दाहाल, सन् १९९३, 'जुनेली रेखा - हट्टाबाहर प्रथाको विशेष सन्दर्भ सहित वस्तुपरक विवेचन', **आधुनिक नेपाली उपन्यास**, पूर्ववत्, पृ. सं. ८० ।

फेक्टरी ल इत्यादिको राम्रो जानकारी थिएन । मूलतः अङ्ग्रेजहरूका आधिपत्यमा फैलिएका दार्जीलिङ्ग पहाडी इलाकामा तत्कालीन चियाकमानहरूमा अङ्ग्रेज म्यानेजरहरू आफूलाई आफ्नो इलाकामा सर्वेसर्वा मानी मजदूरहरूलाई बोलेर नै ऐन- कानूनको रूपमा शासन गर्दथे भन्ने बुझिन्छ । यस शासनलाई ब्रिटिसहरूको औपनिवेशिक नीतिको परिणाम मान्न सकिन्छ ।

मूलरूपमा जुनेली रेखा उपन्यासमा कमानका गोरा म्यानेजरहरूको औपनिवेशिक शोषण र अन्यायप्रति मानिसहरूमा रोष उत्पन्न हुँदै गरेको दमित विरोधपूर्ण आभासका सङ्केतहरूधेरै मात्रमा पाइन्छन् । कमानको साहेब (म्यानेजर) ले सानो निहुँमा जसेलाई हड्ढाबाहरको दण्ड दिएपछि चित्त नबुझेको राइटरको प्रतिक्रिया उक्त उपन्यासमा यस्तो रहेको पाइन्छ । उदाहरण-

'यही हो नियाँ ? एउटाले पोल लायो, अर्कोलाई बोल्ने मौका नदिई सजायको अडर झाड्यो । कोर्ट कचरीमा पनि दुइतिरको गवाही सुनी उकीलहरूले ऐन देखाइदिएर, बोलेर, लडेर हो भन्ने प्रूफ पाएपछि मात्र विचार हुन्छ । बास् कमानमा चैं एउटा कुइरेको खुशी- खुशी, मनमानी। सुनु छैन, बुझ्नु छैन, तरुनी आइमेको कुरा सुन्यो, आँखै नहेरी सजाय दियो । एक दुइ दिन काम नदिए भैगो नि, एकैचोटि हड्ढाबाहिर ।'^{८५}

यसरी नै मेकी कमानबाट कमानको स्वेच्छाचारी साहेबको हुकुमको शिकार भई हड्ढाबाहिर भएको जसेको मुखबाट उसको दुःखेसो सुनेपछि अत्यचारी अङ्ग्रेजहरूप्रति दोकाने बुढाको दमित आक्रोश व्यक्त भएको पाइन्छ । उदाहरण-

'.....यो कुइरेको खालले शक्ति, बुद्धि र भाग्य ता पाएकै हो, तर साहै मतलबी । काला आदमीलाई मान्छे गन्दैन, बरू कुकुर-बिरालोलाई मानभाउ गर्छ, सँगै खुवाउँछ, जुठो पनि मान्दैन, सँगै सुताउँछ, बिमार भो भने उसै उसै फिक्री गरेर डाक्दर लाउँछ, मान्छेलाई चैं छैन, गोरू जस्तो जोताउन पाए र रस चुस्न पाए भैगो ।'^{८६}

अतः उपर्युक्त प्रतिक्रियाले भारतवर्षको माटोमा आधिपत्य जमाएर बसेका उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूले उपनिवेशित जीवन यापन गरिरहेका दार्जीलिङ्ग पहाडी क्षेत्र वरिपरिका चियाकमानहरूमा कार्यरत निमुखा मजदूरहरूमाथि कमानका म्यानेजरहरूको जुलुमलाई प्रकाश पारेको थाहा लाग्छ । यसरी नै कमानको राजा समान अङ्ग्रेज साहेबलाई जसो गरे पनि छुट्ट रहेको तर असहाय मजदूरहरूले भने आफूमाथि अन्याय भइरहेको अनुभव गरे तापनि गोरा साहेबको सामु उभिएर त्यसको विरुद्ध आवाज उठाउने साहस गर्न नसकेको स्थितिको चित्रण जुनेली रेखा

८५. इन्द्र सुन्दास, सन् २०१५, जुनेली रेखा, पूर्ववत्, पृ. सं. १९ ।

८६. इन्द्र सुन्दास, सन् २०१५, जुनेली रेखा, पूर्ववत्, पृ. सं. ३१ ।

उपन्यासमा पाइन्छ । उदाहरण -

‘ जसो हट्टाबाहर भएको कष्टदायक संवाद प्रसारित हुन धेरै समय लागेन । सुन्नेलाई आफैमाथि दुःख वैरिए जस्तो लाग्यो । उसका छर - छिमेकीहरू र सँगीहरूका हृदयमा एकजना स्वेच्छाचारी मालिकको अत्यचारले मुक्का हान्यो । प्रत्येकले साहेबलाई अनि पोल लाउने मालिनीलाई प्रथम आवेगमा अभद्र भाषामा गाली गच्यो, बदख्वाइ गच्यो, धम्की दियो । तर गरून् पनि के ? चेतन जीव भए तापनि मूक पशु झैं निरीह भएर बस्नुपथ्यो प्रतिवाद गर्न उनको आफ्नो बुद्धि पुगदैनथ्यो, उनमा आँट हालिदिने व्यक्ति कमानभित्र कोही थिएन, बाहिरको कुनै अगुवा भित्र ढिम्कन पाउँदैनथ्यो । ’^{७७}

यसरी नै सन् १९०५ हिन्दू टी कम्पनी (Annual Report H.T.C-1905) को वार्षिक रिपोर्टको आधारमा कमानमा स्वस्थ जँचको उचित व्यवस्था नहुँदा मजदूरहरूको स्वस्थ प्रग्नः नै बिग्रने गरेको अनि वर्षेनी दादुरा डायरिया तथा हैजा जस्ता सरूवा रोगहरूको प्रकोपले श्रमिकहरूको मृत्यु हुने गरेको जानकारी मानस दास गुप्तले दिएका छन् । “ यसबाट अङ्ग्रेजहरूको शासनकालमा चिया कमानका मजदूरहरूको अवस्था कति दयनीय थियो भन्ने हुन्छ । यसरी नै यसै तथ्यको आधारमा प्रस्तुत जुनेली रेखा उपन्यासमा धनेको मृत्युको घटना सान्दर्भिक देखिन्छ । उदाहरण -

‘ धनेलाई रगतमासी पच्यो । चिया-कमानमा डाक्टरी चिकित्साको अभाव, धामी - झाँक्रीको फूकफाकमा वा ओखतीमा भर पर्नुपर्ने, उ जाती भएन, उसले युवावस्थामै प्राणत्याग गर्नुपच्यो । ’^{७९}

मूलरूपमा तत्कालीन दार्जीलिङ पहाडमा कठोर मजदुरी गरी जीवन धान्ने चिया श्रमिकहरूलाई कमानभित्र कुनै भरलाग्दो सहूलियत प्राप्त भएको देखिन्दैन । अङ्ग्रेजहरूको सामाजिक शोषणको शिकार भएका यस्ता श्रमिकहरू बस्ने घरहरूको अवस्था पनि ठीक थिएन भन्न सकिन्छ । कुल्लीहरू बस्ने धुराहरूको छाना चुहुनेगर्थे ।^{८०} मरमत्तीको कुनै व्यवस्था नभएकोले त्यससमय चिया कमानमा काम गर्ने कुल्लीहरूको अवस्था शोचनीय रहेको अनुभव गर्न सकिन्छ । तर कमानका मालिक भनाउँदो अङ्ग्रेज साहोवहरू बस्ने घर वा कोठी भने महल सरह हुन्छे । यस कुरोको प्रमाण जुनेली रेखा उपन्यासमा वर्णित मेकी कमानको अङ्ग्रेज मालिक बस्न आलीसान कोठीबाट हुदँछ । त्यसै

७७. इन्द्र सुन्दास, सन् २०१५, जुनेली रेखा, पूर्ववत्, पृ. सं. ३१ ।

७८. मानस दास गुप्ता, सन् १९९९, ‘कन्डिसन अफ प्लान्टेसन लेबरस इन द प्री-इन्डीपेन्डेन्स डेज’, लेवर इन टी गार्डन, पूर्ववत्, पृ. सं. ५२-५३ ।

७९. इन्द्र सुन्दास, सन् २०१५, जुनेली रेखा, पूर्ववत्, पृ. सं. ५ ।

८०. मानस दास गुप्ता, सन् १९९९, ‘कन्डिसन अफ प्लान्टेसन लेबरस इन द प्री-इन्डीपेन्डेन्स डेज’, लेवर इन टी गार्डन, पूर्ववत्, पृ. सं. ५२-५३ ।

कमानमा कुल्ली मजदूरी गर्ने श्रमिकहरूको घरको हालतको चित्रण भने उपन्यासभित्र अति नै शोचनीय रहेको पाइन्छ। उदाहरण -

' राती खाईवरी जुठो - चूल्हो गरेपछि मालिनी सुत्ने खाटमा बसी। दुइ तीनवटा बाकस जोड़े भुइँदैखि एक बित्ता अग्लो पारेर खाट एकातिरको भित्तामा टँसाइएको थियो।'^{९१}

अर्कोतिर चिया मजदूरहरूको शोषण गर्न पल्केका उपनिवेशक गोरा साहेबहरूलाई कमानभित्र हरेक सुविधा प्राप्त हुन्थ्यो। उदाहरण -

' साहेब मूल ढोकाको अगिल्लि तराईमा ठडाएको बडोमाको इन्द्रेणी रडको छातामनि सियाँल पर्ने बेतको चौकीमा गएर थ्याच्च बस्यो। उ बस्ने बित्तिकै बेहराले इबोनी काठको एउटा चिटिक्क परेको गोलो तिरेलमा दुइ बोतल कालो रडको जर्मन बीयर र एउटा काँचको बीयर जग ल्याएर छातामनि गोलाकार चौतारोमाथि थपक्क राख्यो अनि आफ्नो कम्मरको रातो पेट्टीमा घुसारेको बिको खोल्ने यन्त्र फुत्त झिकेर बीयरको बोतल उठाई पाइलो पर सरेर त्यस यन्त्रले बोतलको टिनको मुजा परेको बिको पुङ्ग खोल्न थाल्यो। बोतलभित्रबाट बीयरको फीँज गुजुगुजु बाहिर निस्क्यो'^{९२}

जुनेली रेखा उपन्यासमा बडा साहेबको चित्रण पाइन्छ। उ त्यसताकका निरङ्कुश बिलासी अङ्ग्रेजी म्यानेजरहरूको प्रतिनिधिको रूपमा रहेको पाइन्छ। त्यसताक कमानका अङ्ग्रेज म्यानेजरहरूले कसरी तरुणीहरूलाई लोभ वा डर देखाएर आफ्नो कुत्सित स्वार्थ पूर गर्थे भन्ने दृष्टान्तको चित्रण पनि यस उपन्यासमा पाइन्छ।

' एक साँझ कहिले नआउने चियावाला सरदार आफ्नो झुपडीमा उपस्थित हुँदा मालिनी छक्क परी। घरभित्र पिरामा बसेर धुकचुक मान्दै भए तापनि पहिले नै मालिनी रिसाउँछे होली भनेर थुमथुम्याउने शब्द प्रयोग गर्दै साहेबको प्रस्ताव उसले मालिनीलाई सुनायो। मालिनी प्रस्ताव सुनेर मुखबाट उत्तर दिन नसक्दा उ रोई। मालिनीले बलियो मन पारेर भनी- मलाई तिम्रो छोरी बराबर सम्झ, बाबू। यस्तो कुरा एकदम नगर, मेरो रच्छे गरिदेऊ बरू, नत्र फाल हानेर मर्छु।'^{९३}

इतिहासकार कुमार प्रधानअनुसार सन् १९४१ सालमा दार्जीलिङ जिल्लाको मोठ जनसङ्ख्या ३,७६,३६९ (तीन लाख छयात्तर हजार तीन सय उनाहत्तर) रहेको थियो, जसको २,५४,६०८ (दुई

९१. इन्द्र सुन्दास, सन् २०१५, जुनेली रेखा, पूर्ववत्, पृ. सं. ६।

९२. इन्द्र सुन्दास, सन् २०१५, जुनेली रेखा, पूर्ववत्, पृ. सं. १७।

९३. इन्द्र सुन्दास, सन् २०१५, जुनेली रेखा, पूर्ववत्, पृ. सं. ५३।

लाख चौबन हजार छः सय आठ) नेपालीमा १,१४,७३८ (एक लाख चौध हजार सात सय अड़तीस) नेपाली (४५ प्रतिशत) चियाबारी क्षेत्रमा देखिन्छन् । अरू ९४,५३५ नेपाली ससाना हाटबजार इलाका, कुलैनबारी, आरक्षित वन र खासमहलमा थिए, ११ प्रतिशत जति मात्र शहरवासी थिए ।^{९४} यसै सन्दर्भमा मोहन पी. दाहालअनुसार सन् १९४१ को जनगणनाको मोठ जनसङ्ख्याको ६५% अर्थात् २ लाख २६ हजार मानिस दार्जीलिङ जिल्लाका तत्कालीन १०५ वटा चिया कमानहरूमा छरिएर बसेका थिए ।^{९५} भन्ने जानकारी पाइन्छ ।

यसरी उपर्युक्त दुवै विद्वानहरूले दिएको तथ्यहरूलाई आधार गरी हेर्दा दीर्घकालदेखि ब्रिटिसकालीन दार्जीलिङमा औपनिवेशिकरणको शिकार हुनेहरूमा पहाडी भेकका विभिन्न चिया कमानहरूमा कार्यरत मजदूरहरू नै अधिकांशरूपमा थिए भन्ने बुझिन्छ ।

वस्तुतः उपनिवेशक गोरा म्यानेजरहरूको एकक्षेत्रे रजाई र अमानवीय अत्यचारानुसार दार्जीलिङ पहाडी भेकका प्रायः सबैजसो चिया कमानहरू त्यसताक अङ्ग्रेज मालिकका अधीनमा थियो । तिनीहरूको कानून अनुसार कमान इलाकाभित्र कुनै बाहिरी मानिस पस्न निषेध थियो । वास्तवमा कमानभित्रबाट गएका जिल्ला बोर्डका निजी बाटाहरूबाट पनि कुनै बाहिरी मानिस हिँडडुल गर्नमा म्यानेजरहरूले नियन्त्रण गर्थे । पराधीन भारतमा अङ्ग्रेजहरूद्वारा भारतीयहरूलाई गरिएको यसप्रकारको सोझो प्रतिशोधात्मक अमानुषिक व्यवहारको उदाहरण अरू कुनै उद्योग - धन्दामा थिएन । यसको दुइवटा कारण मान्न सकिन्छ । पहिलो, मजदूरहरू अति पछौटे, निरक्षर र बाहिरी जगतदेखि सम्पूर्णरूपले अलग थिए भने दोस्रो, त्यसबेला कमानका अङ्ग्रेज म्यानेजरहरूले आफ्नै इच्छानुसार मजदूरहरूलाई गिरफ्तार गर्नसक्थे अनितथाकथित न्यायअनुसार जेल पठाइदिन पनि सक्थे । भारतीय फौजदारी कानून चिया कमानहरूमा प्रभावहीन थियो ।^{९६}

वस्तुतः प्रस्तुत उपन्यास जुनेली रेखामा कमानका राजा भनेर चिनिने अत्यचारी अङ्ग्रेज साहेबहरूबाट त्यसताक मानिसहरू कत्तिको डराउँथे भन्ने जानकारी पनि पाइन्छ । मेकी कमानबाट हट्टाबाहर भएर बिचल्नीमा परेको जसेको कथाले मातृहृदय द्रविभूत भएपछि उसलाई आफ्नै घरमा गोठालो राखेर उसलाई मानवीय सहयोग पुऱ्याउने सरदारनीको सुझाउको विपरित चैनधोज सरदारको यो प्रतिक्रिया यहाँ सान्दर्भिक देखिन्छ । उदाहरण -

'सरदारनीले कुरा टुङ्ग्याउन नपाई दोस्रो विचारधाराले मन बदलाइ दिएका सरदार बोल्नथाले, होइन होइन, यो केटा याँ नबसोस् होला । हेर नानी, तिमी जस्तो मान्छे चाहिएको त हो, तर तिमी

९४. कुमार प्रधान, सन् १९८२, पहिलो पहर, पूर्ववत्, पृ. सं. ३३-३५ ।

९५. मोहन पी, दाहाल, सन् १९९३, 'जुनेली रेखा - हट्टाबाहर प्रथाको विशेष सन्दर्भ सहित वस्तुपरक विवेचन', आधुनिक नेपाली उपन्यास, पूर्ववत्, पृ. सं. ८२ ।

९६. मोहन पी, दाहाल, सन् १९९३, 'जुनेली रेखा - हट्टाबाहर प्रथाको विशेष सन्दर्भ सहित वस्तुपरक विवेचन', आधुनिक नेपाली उपन्यास, पूर्ववत्, पृ. सं. ८२ ।

त्यही मेकी कमानको रैछौ, त्यहाँ चाहिने दाउरा चोइली, काठ-पात दिने आइ देको बड़ा साहेबले कथंकाल चाल पायो भने मेरो कारबार बिग्रनेछ। कुइरेहरूको मिजास कड़ा हुन्छ।' ९७

जुनेली रेखा उपन्यासमा जसेलाई काममा राख्ने एङ्ग्लो इण्डियन रेल चालक दम्पतिले आफू रेल्वे कर्मचारीको रूपमा दार्जीलिङबाट तीनधारे स्टेशनमा सरूवा भएर जानपर्दा सोल्जर्स क्लबमा चौकीदारीको काम दिलाएर जसेलाई गुण लगाएको घटनाले केही अङ्ग्रेजहरू इमान्दार र सहानुभूतिशील थिए भन्ने भेटिन्छ। तथापि भारतवर्ष स्वतन्त्रपूर्व दार्जीलिङ भेकका जनसाधारणमाथि ब्रिटिसहरूको औपनिवेशिक शोषणको दृष्टान्तभिन्न पाइने अधिकाङ्कश रूपमा नै अत्यचार, अनाचार र दूराचारी रहेका कमानका अङ्ग्रेज म्यानेजरहरूको कुकृत्यलाई प्रस्तुत उपन्यासको माध्यम उपन्यासकार सुन्दासले उद्घाटन गरी उक्त ऐतिहासिक सत्यलाई उदाङ्गो पार्न सफल रहेका छन्।

५.४.३ औपनिवेशिक सन्दर्भमा नियति उपन्यासको अध्ययन

उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासको तेस्रो उपन्यास **नियति** सन् १९८२ मा नेपाली ग्रन्थ प्रकाशन दार्जीलिङबाट प्रकाशन भएको हो। जम्मा २२० पृष्ठमा लेखिएको प्रस्तुत उपन्यास मोठ २२ वटा अध्यायहरूमा विभाजित छ। प्रस्तुत उपन्यासले समेटेको काल अवधिबारे ईश्वर बरालले यसो भनेका छन् - " **नियति** दार्जीलिङ अञ्चलमा पर्ने पर्वतीय वन्य एवं ग्राम्य परिसरको फारसबस्ती र त्यसका वरिपरिमा बसोबासो गर्ने नेपाली अधिजनको साधारण सन् १९६० - ८० का दशकको गाथा हो। यस दशकका केही प्रमुख ऐतिहासिक घटना उत्तर - पश्चिमी प्रान्तमा चीनको आक्रमण भारत र पाकिस्तानमाझ युद्ध आदिले यी अधिजन कतिसम्म प्रभावित भए भन्ने कुरो यस उपन्यासमा परोक्षत इङ्गित छ। " ९८ अतः बरालको उपर्युक्त मतअनुसार प्रस्तुत उपन्यासमा सन् १९६० देखि सन् १९७० को दशकभित्रको समयावधिलाई लिइएको बुझिन्छ। यस उपन्यासको पृष्ठभूमिमा प्रसङ्गका रूपमा स्वाधीन भारत दुइ भागमा विभाजन गरिएका वर्णन पाइन्छ। प्रस्तुत उपन्यासभित्र पहिलो अध्यायमा वर्णित घटना-चित्रणमा आंशिक रूपमा दार्जीलिङ भेकमा सन् १८८१ मा रेल चलन शुरू भएदेखि पूर्वको अवधिको चर्चा रहेको पाइन्छ। उदाहरण -

' बीर्जमानको सहपाठी रामभजन तल मूल सङ्कमा पर्ने गाडीधुरा गाउँको रामबसहिंको कान्छा छोरा। रामबसहिं बाजे सय वर्ष अघि छपराबाट दार्जेलिङको नाउँ सुनेर साथीहरूसँग लागेर कमाइ गरिखानु पैदलै आएको थियो। त्यतिबेला रेलगाडी आउने पत्तै थिएन, रेल कुन चराको नाउँ हो

९७. इन्द्र सुन्दास, सन् २०१५, **जुनेली रेखा**, पूर्ववत्, पृ. सं. २९।

९८. ईश्वर बराल, सन् २००३, 'नियति', **साहित्य अकादमी अनि पच्चीस वर्षका पुरस्कृत नेपाली साहित्य** (पवित्र रेग्मी अधिकारी- सम्पा.), पृ. सं. ६१।

कसैले जानेको थिएन । वाहनको नाउँमा खालि गोरूगाडी थियो ।'^{९९}

यसरी नै **नियति** उपन्यासको पहिलो अध्यायमा १ सेप्टेम्बर सन् १९३९ देखि शुरू भएको दोस्रो युद्धको प्रसङ्ग अनि उपन्यासको तेहौं अध्यायमा वर्णित भारतमा पाकिस्तानको आक्रमण सम्बन्धि गरिएको घटना चित्रणले प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तुलाई गति प्रदान गरेको छ । यसका साथै यस घटनाले प्रस्तुत उपन्यासको समयलाई पनि सत्यता र प्रामाणिक तुल्याएको छ । उदाहरण -

' त्यसबेलादेखिको गाडीधुरा गाउँ गाडीमानहरूको अड्डा । त्यसै बेलादेखि चलेको बिहारीको चामल, दाल, नून, तेल, मट्टीतेल र खुजरा जिनिसको सामु दोकान, दोस्रो विश्वयुद्ध भएदेखि यसो राशिन दोकन भनेर चिनिन्छ ।'^{१००}

अर्को उदाहरण -

'सन् १९६५, अगस्ट ५ को दिन पाकिस्तानले तेस्रो पटक भारतलाई आक्रमण गर्‍यो ।'^{१०१}

अतः उपन्यासमा चित्रण गरिएका उपर्युक्त समय अवधिलाई निकर्यो ल गर्दा सन् १९४० देखि सन् १९७० सम्मको घटनाको उल्लेख प्रस्तुत उपन्यासमा वर्णित पाइन्छ । यसर्थ प्रस्तुत उपन्यासलाई ईश्वर बरालले नेपाली साहित्यका मात्र नभएर सम्पूर्ण नेपाली साहित्यकै विशिष्ट कृति ठानेका हुन् ।^{१०२} **नियति** उपन्यासमा बढ्दो बेकारी समस्यालाई पनि देखाइएको छ । आफू शिक्षित हुँदा-हुँदै पनि सरकारी जागीर नपाइने समस्या भारत स्वतन्त्रोत्तर सन् १९६० को दशकमा पनि रहेकै थियो । भरपर्दो जागीर नपाउँदा फौजको नोकरी गर्नपर्ने वाध्यता बीर्जमान जस्तो युवाहरूको मात्र नभएर सम्पूर्ण पहाडवासी शिक्षित बेरोजकारहरूको थियो भन्न सकिन्छ । कर्मसंस्थान कार्यलयमा आफ्नो नाउँ मात्र दर्ता गराउन पर्ने, तर कामको टुङ्गो पटकै नलाग्ने अवस्था आइको मात्र होइन, त्यस दशकमा पनि त्यतिकै थियो भन्ने तथ्य बीर्जमानले भोग्न परेको स्थितिबाट थाहा लाग्छ । नेपाली जनजीवनको अस्त-व्यस्तता दार्जीलिङ पहाडको विभिन्न फारस बस्तीमा मात्र नभएर गाउँ, बस्ती र कमानहरूमा पनि थियो । अतः यो समस्या सम्पूर्ण पहाडवासीको हो । समाजमा ती निम्नवर्गीय पात्र जीतमानहरूको जतिकै ज्यू-हजुरीले पनि सचेत नहुने अव्यवस्थित व्यवस्था र त्यसको चपेटमा पर्ने युवावर्गको स्थितिलाई चित्रित हुन सक्ने प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक पनि उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासले 'नियति' अर्थात् भाग्य भनेर राख्नु पर्ने एउटा वाध्यता वा विवशता नै

९९. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८२, **नियति**, दार्जीलिङ, पृ. सं. ६ ।

१००. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८२, **नियति**, पूर्ववत्, पृ. सं. ७ ।

१०१. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८२, **नियति**, पूर्ववत्, पृ. सं. १२४ ।

थियो भन्ने बुझिन्छ।

नियति उपन्यासको आख्यानकअनुसार दार्जीलिङ फारस बस्तीका बीर्जमान आफ्नै विधवी आमा, दाज्यू जीतमान, भाउज्यू सहीत सह-परिवार घर-धन्दामा व्यस्त रहेका हुन्छन्। मेट्रिक परीक्षा दिएको बीर्जमान र उनको मित्र रामभजनले परीक्षा उत्तीर्ण भए पश्चात घरको आर्थिक विपन्नताले उसो बढता पढ्न सकेनन्। अतः बीर्जमान दाज्यू जीतमानसङ्ग कर्मसंस्थान कार्यलयमा नाउँ दर्ता गराउन जान्छ। तर जिल्ला शिक्षाबोर्डमा दर्खास्त दिन गएका बीर्जमान र दाज्यू जीतमानलाई निराशा मात्रै हात लाग्छ। दाज्यू आफै फारसमा कार्यरत हुनाले रेञ्ज अफिसरसँग नोकरीको निम्ति कुराकानी चलाउँछ तर त्यहाँबाट भरपर्दो सल्लाह पाउँदैनन्। यसरी बीर्जमानले घरमै केही उद्योग-धन्धा शुरू गर्ने निधो गर्छ। यस्तैमा उनको गाउँमा मामा पर्ने बदनसिंह ओछ्यानमा लडेदेखि उनलाई स्याहारन बीर्जमान पुग्छ। बदनसिंहले आफ्नी छोरी लीलालाई बीर्जमानका हातमा सुम्पी राखेर आफ्ना प्राण त्याग गर्छ। बीर्जमान पनि केही दिनदेखि लीलाप्रतिको सम्झना लिएर भर्ती भई सैनिक भएर छाउनीतिर लाग्छ। फौजमा नायब सुवेदार देशवीरले छोरी सत्यकलालाई बीर्जमानसँग बिहे गरिदिने प्रस्ताव राखे तापनि लीलाप्रतिको माया र कर्तव्यबोधले बीर्जमानले उक्त प्रस्तावलाई अस्वीकार गरिदिन्छ।

सन् १९६५ अगस्त ५ को दिन पाकिस्तानले तेस्रो पटक भारतमा आक्रमण गर्छ अनि त्यही भीडन्तमा परेर बीर्जमान पाकिस्तानी युद्धबन्दी हुनपुग्छ। पछि नायब सुवेदार देशवीरको सहायताले उनलाई डिसेवल्ड पेन्शन प्राप्त भएर उ घर फर्की आउँछ। घर फर्केर आएपछि बीर्जमानले लीलासँग बिहे गर्ने प्रस्ताव राख्छ तर लीलाले पहिले नै विट अफिसर रिपुमर्दनलाई वचन दिइसकेकी हुनाले उसको प्रस्ताव अस्वीकार गरिदिन्छ। उता रिपुमर्दन भने सरस्वतीलाई बिहे गर्न वाध्य भएको कुरो कसैलाई थाहा हुँदैन। यसरी बीर्जमानले पल्टनबाट घर आएपछि सोधपुछ गर्न जाँदा सबैकुरा थाहा पाउँछ। लीलाको विषय लिएर रिपुमर्दन र बीर्जमानमाझ भनाबैरी भएर कोट-कचहरीसम्म पुग्छ। अन्त्यमा बीर्जमानले भने उप्रान्त बिहे कहिल्यै नगर्ने इच्छा प्रकट गर्दै काम-धन्धा गर्ने विचार गरेपछि तिनले बेकरी खोल्ने निधो गर्छ। बेकरी खोलेर आफ्नो बेकारी समस्यादेखि मुक्तभई स्वालम्बी भएर बाँच्ने निधो गर्छ। यसरी आफै जस्ता बेकारी युवकहरूलाई देख्दा तिनीहरूलाई पनि स्वालम्बी हुने उद्देश्यले उ आहवान गर्छ –

‘बेकारीको ओखती, बेकारी - आकार = बेकरी, सजिलो फर्मूला। एक्सपेरिमेन्ट गरेर हेर, ए मेरो पिँढीका युवाबन्धुहरू।’^{१०३}

१०२. ईश्वर बराल, सन् २००३, ‘नियति’, साहित्य अकादमी अनि पच्चीस वर्षका पुरस्कृत नेपाली

साहित्य, (पवित्र रेग्मी अधिकारी- सम्पा.), पूर्ववत् पृ सं. ६२।

१०३. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८२, नियति, पूर्ववत् पृ सं. २१९।

यसप्रकार **नियति** उपन्यासमा भाग्य वा नियतिको चर्खामा बेहिएको यथार्थलाई उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासले उद्घाटन गरेका छन् । उपन्यासको प्रमुख पात्र बीर्जमानको वरिपरि कथावस्तु रिडिएको पाइन्छ । बीर्जमानको नियतिको चर्खामा बेहिएको जीवनलाई यथार्थ तुल्याउन समसामायिक इतिहास र घटनाहरूलाई यस उपन्यासमा समावेश गरिएका देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यास **नियति**मा ब्रिटिश उपनिवेशकहरूको चङ्गुलबाट भारतले स्वतन्त्रता प्राप्त गरे तापनि स्वतन्त्रोत्तर भारतीय परिवेशमा परिलक्षित औपनिवेशिक प्रभावमा भारतीय नेपाली समाज पनि पिसिएको सत्यतालाई देखाएका छ । स्वतन्त्र भारतमा आर्थिक अनि बौद्धिक शोषणको मारले अन्य ठाउँको भारतीयहरू सरह दार्जीलिङ्गे नेपालीहरू अक्रान्त छन् । अतः मेट्रिक पास गरेपछि कामको खोजीमा लागीपने बीर्जमानले कार्ड बनाएपछि काम दिलाउ कार्यलय अनि शिक्षा जिल्ला बोर्डतिर कुनै काम पाइन्छ की भन्ने आशामा बारम्बर धाए पनि निराशा नै हात लाग्नुले यो कुरोलाई पुष्टि दिएको प्रतीत हुन्छ । उदाहरण -

' कामदिलाउ कार्यलयले कार्डमा दिएको तीन महीनाको मियाद पूरा हुनआँटयो, तर नोकरी सम्बन्धमा उस कहाँ कुनै चिठी पुगेन । जिल्ला शिक्षा परिषद् पनि मौन थियो । जतनसित राखेको कार्ड लगेर दार्जीलिङ्गको त्यो कार्यलयमा बीर्जमान हाजिर भयो । कार्डको मियाद फेरि तीन महीनासम्म तन्कियो । त्यहाँका कारिन्दालाई कामकुराको मेलोमेसो नम्र भएर सोझा त्यसले हल्का पाराले जवाब दियो - ओहो भाइ त तीनै महीनामा नोकरी पाउने आशामा रैछौ, कैले हुन्थ्यो यति छिटै । ' १०४

ब्रिटिशकालीन भारतवर्षको दार्जीलिङ्ग पहाडमा पढि-लेखेका युवाहरूका निमित्त सरकारी जागिर पाउँनु नियति नै थियो । त्यससमय साधारण स्नातक गरेका युवा-युवतीहरूले पन काम पाउनु हम्मे हम्मे पर्थे । यसको प्रमाण सुन्दासको **नियति** उपन्यासमा बीर्जमान र भिनाजुमाझको वार्तालापबाट यसरी पुष्टि भएको छ । उदाहरण -

' कुरा त साँचो हो, साधारण ग्रेजुएटले उही कलरकका काम कि स्कूल मास्टर, त्यो पनि ट्रेन्ड हो भने । कलरकमा पनि टाइप हान्नु तेज छ र भाग्यमा छ भने । ' १०५

यसरी नै उपनिवेशकालको पूर्वाग्रह र मान्यतालाई तोडेर नयाँ मान्यताको स्थापना गरिनुपर्छ भन्ने सन्देश यस उपन्यासमा रहेको पाइन्छ । उपन्यासको मुख्य पात्र बीर्जमानलाई सल्लाह-सुझाउदिने क्रममा भिनाजुको आग्रहले यो कुरोलाई पुष्टि दिएको पाइन्छ । उदाहरण -

१०४. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८२, **नियति**, पूर्ववत्, पृ. सं. २० ।

१०५. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८२, **नियति**, पूर्ववत्, पृ. सं. ४१ ।

‘ अब तानि सालो, हाप्रो पढन्तेहरूले मटर - मेकानिक, बिजुली र रेडियो मेकानिक हुने लगनीमा लाग्नुपर्छ । सुकिलो काम खोजेर हुँदैन, टेक्निकल काम र सानुतिनु भएपनि वेपारपट्टि लाग्नुपर्छ अन्त केही होला । ’^{१०६}

१५ अगस्त सन् १९४७ मा भारतवर्षले ब्रिटिसहरूको औपनिवेशिक साङ्ग्लोबाट मुक्त भई स्वतन्त्रता प्राप्त गरेपछि अङ्ग्रेजहरू बेलायत फर्केर गएको मानिन्छ । यसरी सन् १९४७ मा ब्रिटिसहरूको औपनिवेशिक साङ्ग्लोबाट मुक्त भए तापनि भारतीय समाजलाई भने तिनीहरूले छाडेका औपनिवेशिक नीतिहरूको प्रभावले ग्रसित तुल्याइ रहेको मान्न सकिन्छ । अङ्ग्रेजहरूको कुटनीति ‘ कसैलाई लाखा त कसैलाई पाखा ’ गरेर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने थियो । गोरु अङ्ग्रेजहरूको यस नीतिले पछि भारतीय समाजका हरेक वर्गमा प्रभाव पारेर लगेको बुझिन्छ । यसरी उपन्यासकार सुन्दासले औपनिवेशिक प्रभावका यही पक्षहरूलाई प्रस्तुत उपन्यासमा बडो सफलता साथ चर्चा गरेका छन् । यहाँ कुनै स्थायी नोकरीको खोजी गरिरहेका उपन्यासका मुख्य पात्र बीर्जमानले चिया कमानतिर राइटर बाबुको पदमा नियुक्ति हुन सकिन्छ कि भनेर आफ्नो दाजु जीतमानलाई यसो खोजी निधो गरिदिने विन्ती विसाएको दृष्टान्त सान्दर्भिक देखिन्छ । उदाहरण -

‘ कतै चिया कमानतिर राइटर बाबु हुने मौका पाइन्छ कि भनेर बीर्जमानले खोजखबर गर्ने संकल्प गन्यो । त्यसले दाजुलाई आफ्नो मनको कुरा भन्यो । दाजु सहमत भयो अनि छिमेकका दुइचार कमानमा काम खाली छ कि भनेर चिनेका मित्रहरूद्वारा बुझ्ने प्रयास गन्यो । नभन्दै एउटा कमानमा आफिसपट्टि काम खाली रहेछ । तर त्यो काम पाउने चेष्टा गर्नु व्यर्थ देखियो, किनभने त्यो काम चिया कमानकै मानिसलाई दिनुपर्छ भनेर श्रमिक संस्थाले जोर मात्र होइन नारा पनि लाउँदो रहेछ । ’^{१०७}

ब्रिटिस उपनिवेशिकहरूले ‘विभाजन गर अनि शासन गर’ नीतिको आधारमा भारत वर्षमा शासन र शोषण गरेको मानिन्छ । कालान्तरमा यसको प्रभावले भारतीय समाज ग्रसित बनेर गएको देखिन्छ । ब्रिटिस उपनिवेशिकहरूले बिषेश धर्म, जाति, वर्ण र भाषाको आधारमा भारतीयहरूमाथि शोषण रहेका थिए । यसको प्रमाण भारत र पाकिस्तान तथा भारत र चीनमाझ भएको युद्ध र वैमन्ष्यताले दिदंछ । सम्भवतः यसै वैमन्ष्यताको कारण उत्पन्न भएको सङ्कटको परिणामस्वरूप भारत र पाकिस्तान दुवै क्षेत्र विकासदेखि वञ्चित भएको पनि मान्न सकिन्छ । अतः प्रस्तुत **नियति** उपन्यासमा उपन्यासकार सुन्दासले भारत र पाकिस्तानमाझको दीर्घकालदेखि चल्दै आएको वैमन्ष्यताको चित्रणलाई यसरी प्रकाश पारेका छन् -

१०६. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८२, **नियति**, पूर्ववत्, पृ. सं. ४२ ।

१०७. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८२, **नियति**, पूर्ववत्, पृ. सं. ४६ ।

' पाकिस्तानी शासकहरूले, पाकिस्तान जन्मेको दिनदेखिनै भारत पाकिस्तानको एक नम्बर दुश्मन हो, भारतलाई ध्वंश पारेर मात्र पाकिस्तानको प्रगति हुन सक्नेछ भन्दै आएका छन् । यो उद्देश्य पूर्तिको लागि पाकिस्तानले भारतमा चारपल्ट हाका-हाकि आक्रमण गरिसक्यो तथा धेरै चोटि विरूद्धाचरण देखाइसक्यो । पहिलो आक्रमण भएको थियो पाकिस्तान सृष्टि भएको सात हप्ताभित्रमा । अवश्य यसमा काश्मीरका तत्कालीन स्वार्थी शासकको खेल परेको थियो । उनी काश्मीर भारत वा पाकिस्तान कतापट्टि सम्मिलित भए उनको स्वार्थ सिद्धि हुने भनेर भाउ कस्दैथिए अनि दाउ हेदैथिए ।'^{१०८}

अधिका उपनिवेशित देशहरूसहित विश्वका अन्य गरीबी मुलुकहरूलाई एउटै छत्र-छाँयामुनि राखेर पूर्वउपनिवेशक र सम्पन्न मुलुक समूहले आफूलाई पहिलो विश्वको मुकुट पहिराएको मानिन्छ । यस सम्बन्धमा समालोचक एनिया लूम्बाले तेस्रो विश्वमाथि आर्थिक, राजनीतिक सामरिक वर्चस्वसित नव-उपनिवेशवाद (Neo-Colonialism) को प्रक्रिया अनुरूप आधुनिक कालमा आरम्भ भएको हो भनेका छन् । उनले विश्वका अधिकतर भागमाथि नै आफ्नो निर्णय थोप्ने अनि एकाधिपत्य कायम गर्ने जस्तो नव-उपनिवेशिकताका विविध रूपहरू हुन् भन्ने मनतव्य पनि पोखेका छन् ।^{१०९} यसरी विश्वका महाशक्ति भनेर चिनिने अमेरिका अनि रूसका यस्तै नव-उपनिवेशवादी नीतिका कारण सन् १९४७ मा भारत र पाकिस्तान स्वतन्त्र भएर पनि भारत-पाकिस्तान र भारत-चीन बाहेक विश्वमा अनेकौं स्वतन्त्र राष्ट्रहरू पिढीत रहेको देखिन्छन् । उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासले यस तथ्यलाई प्रभावकारी ढङ्गमा प्रस्तुत उपन्यास **नियति**मा चित्रण गरेका छन् । २० अक्टोबर सन् १९६२ मा चीनी - हिन्दी भाइ भाइको नारामाथि कुठराघात गर्दै तीस हजार चीनिया फौजले भारतको उत्तर-पूर्वी प्रान्त नेफामा व्यापकरूपले आक्रमण गरेपछि विश्वका दुइ महाशक्तिहरू अमेरिका अनि रूसको प्रतिक्रियासित उपर्युक्त कुरो सान्दर्भिक रहेकोछ । उदाहरण -

' अमेरिका भारतको रक्षाको लागि छत्र - व्यवस्था गरिदिनु राजी भयो, त्यो चाहि अति आधुनिक अस्त्रशस्त्र र रणमा आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको शीघ्रातिशीघ्र सहायता प्रदान गरेर । रूसले भने खरो जुवाप दियो चीनिया हाम्रा दाजू भाइ हुन्, भारतीय ता हाम्रा साथी मात्र हुन् ।'^{११०}

समग्रमा भन्नुपर्दा **नियति** उपन्यासमा सन् १९४७ मा मुलुकले स्वतन्त्रता प्राप्त गरेर पनि जनमानसको मनबाट ब्रिटिश उपनिवेशकालीन भारतीय समाजमा देखिने मुद्दा, कचहरी, अड्डा-

१०८. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८२, **नियति**, पूर्ववत्, पृ. सं. १०० ।

१०९. एनिया लूम्बा, सन् २००५, 'सिचुएटिड कोलोनियल एण्ड पोस्टकोलोनियल स्टडिज', **कोलोनियालिज्म / पोस्टकोलोनियालिज्म**, न्यू योर्क, पृ. सं. १०-११ ।

११०. इन्द्र सुन्दास, सन् १९८२, **नियति**, पूर्ववत्, पृ. सं. ५५ ।

अदालत इत्यादि कुराहरूप्रतिको डर र त्रास भने हट्न नसकेको तथ्यलाई उजागर गर्न उपन्यासकार सुन्दास सफल भएका छन् भन्न सकिन्छ। यस उपन्यासमा रीपुमर्दन र बीर्जमान माझ लीलाको निहुँमा झगडा भएपछि केस अदालतसम्म पुगेको घटना छ। तर अदालतलो आफ्नो निर्णय सुनाउनु भन्दा अघि नै रीपुमर्दनले केश हारियो भने सरकारी नोकरीबाट बर्खास्त हुने भयले अदालतले निर्णय दिन अघि नै प्रतिवादीको खर्च समेत बेहोरेर मेल-मिलाप गर्दछ। यसबाट तत्कालीन दार्जीलिङ पहाडमा मानिसहरू कसरी डर र त्रासको जीवन विताउणथे भन्ने स्पष्ट हुन्छ। अतः यसलाई ब्रिटिश उपनिवेशको एउटा प्रभाव मान्न सकिन्छ। अर्कातिर स्वतन्त्र कार्य गर्न रूचाउने अनि समयले जस्तै निर्णय दिए पनि सहस्र स्वीकार गर्ने साथै भयको पूर्वाग्रहमुक्त मानसिकताले ओतप्रोत भएको बीर्जमानलाई विजयी बनाएर उपन्यासकारले उत्तर-औपनिवेशिक चेतनालाई प्रकाश पारेका छन्। यसका अतिरिक्त ब्रिटिसकालीन डर र मानसिकता सम्पूर्ण रूपमा समाजबाट हटेर नगए तापनि हट्ने प्रक्रियाको थालनी भने सुरु भइसकेको आभास उपन्यासमा पाइन्छ।

ब्रिटिस शासकहरूले दीर्घकालीन औपनिवेशिक शासन भारतवर्षमा स्थापित गरेको मानिन्छ। देशले स्वतन्त्रता प्राप्त गरेपछि पनि उक्त औपनिवेशिकरणको तितो स्मृति भारतीय जनमानसमा आलै रहेको थियो। अठारहौँ शताब्दीको उत्तरार्द्धतिर अर्थ व्यवस्थाको नाममा व्यापारिक ढाँचा, औद्योगिक उत्पाद तथा पूँजी निवेशको नाउँमा अविकसित देशहरूमा आर्थिक, राजनीतिक एवम् सांस्कृतिक वर्चस्व स्थापित भएर गएको बुझिन्छ। अभय प्रसाद सिंहले जनाएअनुसार आर्थिक सम्राज्यवादलाई कुनै पनि राष्ट्रका विकासको आवश्यक तत्वको रूपमा मान्न सकिन्छ। यसै औपनिवेशिक दासत्वले भारतवर्षमा महामारी, सामाजिक विषमता, गरीबी, भुखमरी, आर्थिक पछौटेपन जस्ता विसङ्गतिहरूलाई जन्म दिएको हो।^{१११} यसरी विसङ्गतिहरूलाई जन्म दिए तापनि ब्रिटिश लेखकहरूले उपनिवेशवादको स्थापनापछि यसको औचित्यलाई सिद्ध गर्दै ब्रिटिश शासनले अविकसित मुलुकहरूका पछौटे मानिसहरूलाई आधुनिक परिस्थितिहरूसँग जुड्नलाई तैयार बनाउने तथा सभ्यताको नयाँ पाठ पढाउने कार्य गरेको मानेका छन्।

वस्तुतः **नियति** उपन्यासको मुख्य नायक बीर्जमानलाई स्वतन्त्र व्यवसायमा लगाएर उपन्यासकार सुन्दासले भारतीय नेपाली समाजमा स्वतन्त्र व्यवसायहरूको वृद्धि हुनुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिएको मान्न सकिन्छ। अतः एउटा पूर्ण स्वावलम्बी तथा आत्मनिर्भर स्वतन्त्र समाजको परिकल्पनाको रूपरेखा तयार पार्नु नै प्रस्तुत उपन्यासको अभिष्ट रहेकोछ भन्न सकिन्छ।

५.४.४ औपनिवेशिक सन्दर्भमा सहारा उपन्यासको अध्ययन

उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासको चौथो उपन्यास सहारा पाइका पब्लिकेशन्स दार्जीलिङबाट सन् १९९५ प्रकाशित भएको हो। मोठ १२४ पृष्ठमा रचिएको प्रस्तुत उपन्यास २८ वटा खण्डहरू र

१११. अभय प्रसाद सिंह, सन् २०१४, 'सभ्यताकरण लक्ष्य की औपनिवेशिक विचारधारा', भारत में उपनिवेशवाद, पूर्ववत्, पृ. सं. ८७।

विविध उप-शीर्षकमा सङ्गरचित छ । उपन्यासको पहिलो शीर्षक 'साहेब'- मा अङ्ग्रेज साहेबको सम्पूर्ण वृत्तान्त प्रस्तुत पाइन्छ भने 'खोला' शीर्षक खण्डमा सेती खोलाको वर्णन पाइन्छ । यसरी नै 'चिया खेती' शीर्षक रहेको खण्डमा दार्जीलिङमा चियाको खेती कसरी शुरू भयो भन्ने विषयक वृत्तान्त जानकारी पाइन्छ । 'कमानभित्र' शीर्षक रहेको खण्डमा उपन्यासकारले कमानका दैनन्दिको दुःख, कष्ट, कमानभित्रको आपसी द्वेष र कलह आदि सम्पूर्ण घटनाहरूलाई चित्रण गरेका छन् ।

'जलन' शीर्षक रहेको खण्डमा भाइमान र उसको आमाले कमानमा काम गर्न थालेपछि कसरी उनीहरूलाई कमानभित्र अरूहरूले डाह र ईर्ष्या गर्थे भन्ने चित्रण पाइन्छ भने 'कलह' शीर्षक रहेको खण्डभित्र गाउँका छर - छिमेकमाझ भाइमानको हातापाइको विषयलाई समावेश गरिएको पाइन्छ । 'त्राही' शीर्षक रहेको खण्डमा हौदेनी, जङ्गे र भाइमानमाझ झगडा उत्पन्न भएको घटना र कमानको प्रशासनिक व्यवस्थासँग त्रास उत्पन्न भएको घटनाको चित्रण पाइन्छ । यसै गरी 'रोटीवाला' शीर्षक रहेको खण्डमा कमानको डाकवाला अथवा रोटीवाला बिरामी भएदेखि भाइमानले रोटीवालाको काममा नियुक्ति पाएका कुराको वर्णन पाइन्छ भने 'डाकघर'- मा दार्जीलिङ डाकघरमा त्यसताक के-कस्तो व्यवस्था थियो भन्ने विवरण पाइन्छ । 'उपचार' शीर्षक रहेको खण्डमा रोटीवाला बूढाको उपचारको विषयमा लेखिएको छ भने 'छोटा साहेब' शीर्षक रहेको खण्डमा रोटीवाला बूढाको स्वभावबारे चर्चा गरिएको छ । यसरी नै 'साहेब अनि श्रमिक' शीर्षक रहेको खण्डमा साहेब र श्रमिक माझको पाथर्क्यलाई दर्शाउँदै बडा साहेब मार्क डेभिसको अमानवीय सल्लाह छोटा साहेबमाथि थोपरिएको विवरण उपन्यासकारले गरेका छन् । उपन्यासभित्रको अर्को 'दुर्घटना' शीर्षक रहेको खण्डमा हौदेको दुर्घटनामा मृत्यु भएको घटनाचित्रण पाइन्छ । यसै गरी 'मातृ-वियोग' शीर्षक रहेको खण्डमा भाइमानकी आमाको मृत्युबारे चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

'बिदावारी' शीर्षक रहेको खण्डमा हौदेनी मेकीकमान छाडी गएको घटनाको चित्रण पाइन्छ भने उपन्यासको 'विदा दिएपछि' शीर्षक रहेको खण्डमा हौदेनीको बिदावारी भएपछि भाइमानले रूपालीलाई बिहे गरेर घर बसाल्न सोंचेको कुराको उल्लेख पाइन्छ । 'विडम्बना' शीर्षक रहेको खण्डमा रूपालीको बिहे राइटरसँग हुने तय भएदेखि भाइमानको जीवन नै व्यस्त रहेको घटनालाई प्रकाश पारिएको छ । यसरी नै 'बिहा' शीर्षक रहेको खण्डमा रूपालीको बिहे सम्बन्धमा लेखिएको घटना वर्णित पाइन्छ । यसै क्रममा 'महीनदिन पछि' शीर्षक रहेको खण्डमा कान्छा कुम्हालेको अर्ती तथा साता दिनभित्र कमान छाड्ने मनोकामना लिएर भाइमानले जसेलाई भेट्न गएको चित्रण छ । उपन्यासको अर्को 'काम खोजाइ' शीर्षक रहेको खण्डमा भाइमानको निम्ति जसेले कामको खोजी गरेको वर्णन पाइन्छ । यसै क्रममा 'चिनियाँ परिवार' शीर्षक रहेको खण्डभित्र घडी दोकानको मालिक ली ताइ चुङको पारिवारिक पृष्ठभूमिको चित्रण गरिएको छ । यसरी नै उपन्यासभित्रको अर्को 'पहिलो दिन' शीर्षक रहेको खण्डमा भाइमानले आफ्नो कामको शुरूवात गर्नुसितै काम खोजी सहयोग पुऱ्याउने जसे र उसकी स्वास्नीप्रति कृतज्ञता प्रकट गरेका आदि घटनाको वृत्तान्त पाइन्छ । 'अर्को दिन' शीर्षक रहेको खण्डमा भाइमानले चिनियाँ मालिकनीसित दार्जीलिङ बजारतिर आवश्यक

थोकहरू पाइने स्थानहरूलाई चिन्न हिँडेका एवम् चिनियाँ परिवारभित्र बिस्तारै उ स्नेहको पात्र हुँदै गरेको दृश्यादिको वर्णन गरिएको छ । यसै क्रममा 'सलसिला' शीर्षक रहेको खण्डमा भाइमानले चिनियाँ परिवारको संसर्गमा रहेर काममा मेलो ल्याएको अनि अङ्ग्रेजी भाषा पढ्न र बुझ्न जानेपछि नियमित स्वयं शिक्षा अनि व्यावहारिक ज्ञानप्राप्तिको दिशातिर निर्धक्क अग्रसर भएको कुरादिको चर्चा पाइन्छ ।

उपन्यासको 'नौलो परिवेश' शीर्षक रहेको खण्डमा शहरीया वातावरणले भाइमानको जीवनमा देखा परेको परिवर्तन र उसको स्वभागत तथा परिवेश सुहाउँदो पहिरन आदिको विषयमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । यसै गरी उपन्यासको 'अस्वीकार' शीर्षक रहेको खण्डमा सुची ताइचुङ र उनको परिवारको वर्णन तथा सुचीको विवाह गरिनुपर्ने कुरादिको चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा 'यो जग कैले छैन थीर' शीर्षक रहेको खण्डमा सुची बूढी बोजुको निधनले चिनियाँ परिवारमा परेको शोकको स्थिति चित्रण तथा भाइमान तीन वर्षपश्चात् आफू जन्मेको मेकी कमान पुनः फर्की आएको दृश्यादिको विस्तृत चर्चा पाइन्छ । यसरी नै प्रस्तुत उपन्यासको अन्तिम खण्ड 'समस्यामा लुकेको समाधान' शीर्षकमा भाइमानले मेकी कमानबाट पुनः फर्की आएपछि आफ्नो काममा दिनहु हाजिरी दिएको साथै चिनियाँ परिवारमा उनको, सुची अनि सिञ्ची आदिको घर-जाम गरिएको सुखद जीवनको चित्रण पाइन्छ ।

सहारा उपन्यासको आख्यानलाई अध्ययन गर्दा प्रस्तुत उपन्यास **सहारा** (सन् १९९५) को मुख्य पात्र भाइमानका पिता जागीरमान मेकी कमानका कामदारी हुन्छन् । जागीरमानको आकस्मिक मृत्यु पश्चात् उसकी स्वास्नी चिया गोदाममा काम गर्न थाल्छे । अर्कोतिर भाइमानले कमानको स्कट मीशन स्कूलमा साउँ-अक्षर जती पढेको हुन्छ । यसरी पछि घरको आर्थिक सङ्कटको कारणले उसले कमानमै औरतको दर्जामा यो काम गर्न शुरू गर्छ । यसै क्रममा कमानमा प्रतिदिन डाक र भुक्के रोटी लिएर जाने डाकवाला बुढोको स्वास्थ्य अचानक बिग्रेकोले सम्पूर्ण कार्यभार भाइमानमाथि आइपर्छ । कमानबाट डाक लिएर जानु, त्यसपछि पोस्ट अफिसमा गएर डाक लिएर घर फर्कनु आदि कार्य भाइमानले गर्न थाल्छ । अर्कोतिर हौदेनीले पनि दार्जीलिङ शहरको प्लान्टर्स क्लबमा छोटा आयाको रूपमा नियुक्ति पाउँछे अनि पछि कम्पनीका सिनियर साहेब र परिवारका सेवक दलसँग दार्जीलिङ हिमालयन रेल्वेको डाकगाडीको तेस्रो श्रेणीमा चढेर कलकत्ता महानगरमा पुग्छे । भाइमान पनि दार्जीलिङ शहरमा बस्ने जसे र मालिनीको सहयोग र भरमा आफू जन्मी हुर्केको मेकी कमानलाई सधैंको निमित्त छाडी दार्जीलिङ शहरमा आउँछ । त्यसपछि उसले दार्जीलिङमा चिनियाँ परिवारका ली ताइ चुङको घडी दोकानमा काम गर्न थाल्छन् । यसरी रहँदा-बस्दा त्यही नै उ घडीको असल कारीगर पनि उ बन्नपुग्छ । यसरी भाइमानको स्वाम्बी जीवनको श्री गणेश प्रस्तुत उपन्यासमा भएको छ ।

सहारा उपन्यासलाई औपनिवेशिक सन्दर्भमा अध्ययन-विश्लेषण गर्दा इन्द्र सुन्दासको अन्य उपन्यासहरू मध्ये यस उपन्यासमा आधिक्यरूपमा औपनिवेशिक सन्दर्भ पाउन सकिन्छ । सन्

१९४७ सालमा भारतवर्ष स्वतन्त्र हुनुभन्दा अघिको समायवधिलाई प्रस्तुत उपन्यासको पृष्ठभूमि बनाइएको छ । मूलतः यस उपन्यासको पृष्ठभूमि पनि सोझै ब्रिटिश उपनिवेशवादलाई इङ्गित गर्दछ । यसर्थ दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रको चियाकमानतिर ब्रिटिस औपनिवेशिकरणको शोषण तन्त्रको अवस्थालाई प्रस्तुत उपन्यासले राम्ररी समेटेको छ भन्न सकिन्छ । यस उपन्यासमा तत्कालीन दार्जीलिङ पहाडको विभिन्न चिया कमानहरूमा कसरी ब्रिटिश तथा अङ्ग्रेजहरूले नेपाली सोझा जनताहरूलाई शोषण र अत्यचार गर्थे भन्ने कुरालाई देखाइएको छ । एउटा सानो निहु वा भूल पाए अङ्ग्रेज साहेबहरूले कमानबाटै सधै भरीको निम्ति निकाला गर्थे, जसलाई त्यस समय 'हड्डाबहार' भनिन्थ्यो ।

सहारा उपन्यासलाई उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासको जुनेला रेखा उपन्यासकै अर्को खण्ड मानिन्छ । 'जुनेली रेखा' उपन्यासमा झैँ प्रस्तुत उपन्यास 'सहारा' - मा पनि उपन्यासकार सुन्दासले अङ्ग्रेज उपनिवेशवादको शिकार हुन पुगेका दार्जीलिङ नेपाली समाजको चित्रण गरेका छन् । वस्तुतः 'सहारा' उपन्यासले समेटेको कालावधि अनि उपन्यासभित्र चित्रण गरिएका विषयवस्तुबारे उपन्यासकारको मन्तव्य यस्तो रहेको पाइन्छ - " यस पुस्तकले साठ-सत्तर वर्ष अघिका चिया कमान, शहर, श्रमिक, शासन आदिका पुराना कुरा दृष्टिगोचर गराउँछ । लामो कथा हो तर यसमा इतिहास पनि बोल्छ; काल्पनिक कहानी हो तैपनि यसमा सत्य घटनाका प्रतिबिम्ब परेका छन् । " ^{११२} यस अतिरिक्त प्रस्तुत उपन्यासमा ऐतिहासिक तथ्यहरूको सङ्कलन साथै त्यसको बनोट पनि सुव्यवस्थित ढङ्गमा गरिएको छ । यस सन्दर्भमा दार्जीलिङ पहाडमा चियाको खेती कहाँबाट र के कसरी आइपुग्यो ? भन्ने ऐतिहासिक तथ्यलाई खुबै कलात्मक ढङ्गमा उपन्यासकार सुन्दासले सहारा उपन्यासमा गरेका छन् । उदाहरण -

' चियाको उत्पत्ति अनि उद्योगको वृद्धिको इतिहास बढो रोचक छ । अनुश्रुति छ अज्ञातकालदेखि नै लहलहैमा उम्रेका चियाका बोटहरूले अहोम देशका (आच्छामका) उत्तरी सीमाना ढाकेका थिए । ' ^{११३}

अर्को उदाहरण -

' बंगालमा पहिलो जिल्ला जहाँ चिया उमाने योजना भएको थियो, त्यो दार्जीलिङ नै थियो । सन् १८३५ इस्वीको कुरा हो दार्जीलिङमा अंग्रेजहरूले भर्खर आफ्नो जालो फिजाउन थालेका थिए। त्यसको एउटा बेग्लै इतिहास छ । तिनताक जिल्लाका सुपरटेन्डेन्ट थिए, पछि डिप्टी कमिश्नर एकजना नामी अंग्रेज डाक्टर क्याम्पबेल । उनैले दार्जीलिङमा सर्वप्रथम चियाको उब्जनी शुरू गरेका

११२. इन्द्र सुन्दास, सन् १९९५, 'पूर्वाभाष', सहारा, दार्जीलिङ, (पृष्ठ सङ्ख्या उल्लेख छैन) ।

११३. इन्द्र सुन्दास, सन् १९९५, सहारा, पूर्ववत्, पृ. सं. ६ ।

थिए । तिनले चिनियाँ चियाको बीउ कुमाऊ पट्टिबाट सन १८४१ मा ल्याई दार्जीलिङमा आफ्नो कोठीका छेउछाउमा रोपेर चियाका बोटहरू उमारेका थिए । इस्वी १८५२ सम्म अरू पाखाहरूतिर पनि चिया उमाने काम भयो; चिया-खेती सफलै सफल भयो ।’^{११४}

यसरी दार्जीलिङ पहाडमा सर्वप्रथम चियाको खेती अङ्ग्रेज सहाब डाक्टर क्याम्पबेलले गरेका थिए । दार्जीलिङमा सर्वप्रथम चियाको उब्जनी शुरू गर्ने श्रेय उनैलाई जान्छ । डा. क्याम्पबेलले सन १८४१ मा चियाको बिरूवा दार्जीलिङ ल्याई आफ्नो कोठीका छेउछाउमा रोपेपछि दार्जीलिङ पहाडमा चियाको खेती शुरू भएको मानिन्छ । तर चियाको खेती लगाउनुको पछि उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूको सपना र परिकल्पना अकै रहेको थियो । उनीहरूले दार्जीलिङ पहाडमा चियाको खेती शुरू गरेर यहाँको पर्यटन र उद्योग धन्दा बडाउनु मात्र नभएर आर्थिक लाभ र शोषण गर्नु रहेको थियो । यस सन्दर्भमा उपन्यासकार सुन्दासको टिप्पणी सहारा उपन्यासमा यस्तो रहेको छ -

‘दूरदर्शी अंग्रेजका नजरले यहाँ उम्रने चियाका बोटमा चाँदीका तोड़ा मात्रहोइन, सुनका मोहरका रास पन झलझल देख्न थाल्यो । शक्तिशाली कुइरेले के के निहुँ गरेर तराईसम्म फिँजिएको यति सुन्दर हिमाली प्रान्त आफ्नो अधीनमा पारे । बरा अल्प सीधासादा सुकुमबासीहरू के पो गर्नसक्थे ?’^{११५}

प्रस्तुत उपन्यास सहारामा कमानको साहेब अनि कुल्लीहरूमाझ राजा र प्रजा झैं भिन्नता रहेको देखाइएको छ । तत्कालीन दार्जीलिङको चिया कमानका साहेबलाई सम्पूर्ण सुख सुविधा प्राप्तथियो भने चिया कमानमा आफ्नो खुनपसिना बगाएर दिनभरी खट्ने कुल्लीहरूको स्थिति पशु कमान थियो । यसर्थ ब्रिटिसहरूको अधीनमा रही उपनिवेशित जीवन यापन गर्ने निम्नवर्गीय नेपाली चिया श्रमिकहरूको कमजोर आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थाको चित्रण गरेर यस उपन्यासमा उपन्यासकार सुन्दासले गरेका छन् । यस चित्रणद्वारा उपन्यासकारले चियाकमानको जनजीवनलाई नजिकबाट हेर्ने प्रयास गरेको पनि बुझिन्छ ।

ब्रिटिश दार्जीलिङ पहाडको विभिन्न चियाकमानका मालिक बस्ने कोठीलाई त्यससमय बङ्गालो भनिन्थ्यो । उनीहरूको यो बङ्गालो विभिन्न मूल्यवान दुङ्गा, महङ्गो काठ ऐनाले बनिएका हुन्थे । उपन्यासकार सुन्दासले उपन्यास सहारामा चियाकमानका मालिक बस्ने कोठी र त्यसको वरिपरिका परिवेशको सजीव चित्रण उपन्यासमा यसरी गरेको पाइन्छ -

‘एउटा बसेको फाँटिलो डाँडोमा झन्डै ८० वर्षअघि निर्मित एउटा विराट दुइतले कोठी छ बडा-कोठी, चिया कमानका बडा साहेबको आकर्षक बासस्थान अर्थात् मेनेजरको बंगला। खुप सीप

११४. इन्द्र सुन्दास, सन् १९९५, सहारा, पूर्ववत्, पृ. सं. ६ ।

११५. इन्द्र सुन्दास, सन् १९९५, सहारा, पूर्ववत्, पृ. सं. ७ ।

लाएर खिपेको ढुङ्गा, काठ, सी आइ शीट, ऐना आदि सामग्री प्रयोग गरिएका छन् निपुण अंग्रेज इंजिनियरको देखरेखमा।' ११६

यसको विपरित चिया कमानमा काम गर्ने कुल्लीहरू बस्ने झुप्राहरूको स्थिति भने नाजुक र दयनीय थियो। उनीहरूको बस्ने घर नभएर झुप्रा थियो। बाँसको चिमले बनिएको भित्ता, खरको छाना, काठको नभएर बाँसको ढोका हुन्थे। तत्कालीन दार्जीलिङ पहाडको विभिन्न चिया कमानमा बस्ने कुल्लीहरूका घरको वर्णन उपन्यासकार सुन्दासले सहारा उपन्यासमा यसरी गरेका छन् -

'बडाकोठीको नजीकै नोकर धुरा छ, त्यहाँ गोटा सातेक परिवार बास गर्छन्। चीमका भित्ता, खरका छानु, बाँसकै ढोका र ससाना झ्याल भएका झुप्राहरूको लहर तिनका अस्थायी डेरा हुन्। चिया-कम्पनी डेराको मालिक हो। झुपडीभित्र एक कुनामा बनाएको चूलो वा ओधानमा भात-भान्सा पाक्छ, जम्मै परिवार त्यसैमा गुजरान गर्छन्।' ११७

यसरी नै प्रस्तुत उपन्यास सहारामा कमानका म्यानेजर साहेब बस्ने बडा कोठीमा खाने पानी आउने व्यवस्था उचित ढङ्गको रहेको वर्णन उपन्यासकारले गरेका छन्। भनिन्छ त्यससमय त्यहाँ साहेब लगायत कोठीको चारैतिरको परिवेशलाई समेत पुग्ने पानीको छेलोखेलो व्यवस्था रहेको थियो। तर कुल्लीहरूलाई भने बडा कोठीको पानी चलाउने अधिकार थिएन। उनीहरूले खाने पानी धाराबाट ल्याउनु पर्ने स्थितिको चित्रण उपन्यासमा पाइन्छ। यस चित्रणले ब्रिटिसहरूको शासन भएको उपनिवेशकालीन दार्जीलिङ क्षेत्र वरिपरि रहेका चिया कमानमा कार्यरत कुल्लीहरूको औपनिवेशिक शोषणको यथार्थ चित्रण उजागर गर्दछ। उदाहरणको निम्ति सहारा उपन्यासको यस वाक्यलाई लिन सकिन्छ -

'बडा-कोठीमा पानीको पौल छ। कोठीदेखि निकै माथि बडोमा ट्याङ्की छ, नजीकैको एउटा कहिले नसुक्ने जल स्रोतबाट लोहाको पाइपद्वारा ल्याइएको पानी त्यहाँ जहिले पनि टम्म भरिरहेको हुन्छ अनि त्यहाँबाट आधा ऐंची फलामे पाइपद्वारा कोठीका माथिल्लो र तल्लोतलाका प्रत्येक प्रत्येक स्नान - घर वा शौचालयमा पानी पुऱ्याइएको छ। कोठीको बबर्ची खानामा अनि फूल-बगान भएको चौरका ठाउँ-ठाउँमा पनि होचाँ होचाँ पानीका कलहरू छन्। दूविलो चौरका माझ एउटा पानीको गोल स्तम्भ भएको फुहारा पनि छ, जहाँ ससाना राता माछा चहल-पहल गरिरहेका छन्।' ११८

११६. इन्द्र सुन्दास, सन् १९९५, सहारा, पूर्ववत्, पृ. सं. ७।

११७. इन्द्र सुन्दास, सन् १९९५, सहारा, पूर्ववत्, पृ. सं. १।

११८. इन्द्र सुन्दास, सन् १९९५, सहारा, पूर्ववत्, पृ. सं. १।

अर्को उदाहरण -

'नौकरानमा बस्नेहरूले खाने पानी पर धाराबाट ल्याउनुपर्छ। साहेबकै कोठीमाथि भएको पानी-ट्यांकीबाट आधा-एँची पिपद्वारा वा बाँसकै ढुँगो जोडे एउटा पानीको कल लाइदिए ता हुने तर मालिकले त्यो चाहँदैन।' ^{११९}

यसरी नै कमानका स्वेच्छचारी अङ्ग्रेज म्यानेजरहरूले त्यससमय आफैलाई कमानका राजा समान ठान्थे। यती मात्र नभएर तिनीहरू कमानका सोझा नेपाली नारीहरूलाई शोषण गर्न पल्केको पनि प्रस्तुत उपन्यासबाट बुझ्न सकिन्छ। यस प्रकारको घटनाको वर्णनले कमानभित्र नारीहरू असुरक्षित रहेका थिए भनी जान्न सकिन्छ। अङ्ग्रेज साहेबहरूद्वारा हुने यस्ता कुकृत्यको कसैले यदि विरोध गर्ने शाहस गरेमा त्यसता विरोधका आवाजहरूलाई विविध उपायहरू लगाएर दबाईने गरिन्थ्यो। यस कुरोको प्रमाण प्रस्तुत उपन्यास सहाराको निम्न उद्धरणहरूले पुष्टि गर्दछ।

उदाहरणार्थ -

'चिया कम्पनी कमानको मालिक हो। चिया कमानका जम्मै चल-अचल श्रीसम्पति जस्तै कोठीहरू, चिया-फ्याक्टरी र गोदाम, कुल्ली-धुरा र झुपडीहरू, कमानभित्र पर्ने बन, खोला-नाला, बाटा-घाटा, उब्जनी इत्यादि अनि कमानका कुल्ली-कर्मचारीको पनि चिया कम्पनी नै सरकार हो। कम्पनी सरकारले कमानको बागडोर चाहिँ एकजना साहेब मेनेजर-बडा साहेबलाई दिएको हुन्छ। कमानभित्र बडा-साहेबको शक्ति अपरिमित छ। उ कमानको राजा हो : उसले जे चिताए पनि हुन्छ, जसो गरे पनि हुन्छ।' ^{१२०}

तत्कालीन दार्जीलिङको विभिन्न चिया कमानहरूमा अङ्ग्रेज साहेबहरूले छोकडी राख्ने गर्थे। यो छोकडी भन्नाले अङ्ग्रेज साहेबको कोठीमा काम गर्ने केटीलाई बुझिन्छ। तर छोकडीको नाममा अङ्ग्रेज साहेबहरूले उसलाई योवन शोषण र शाररिक शोषण गर्ने गर्थे। यस कुरोको वर्णन उपन्यासकार सुन्दासले सहारा उपन्यासमा यसरी गरेका छन्-

'जुन कमानमा जान्थ्यो एकजना 'छोकडी' राख्थ्यो। कमाने - साहेबमा यो छोकडी राख्ने चलन सामान्य थियो, कसैबाट कतैबाट टोकसो पाउने, विरोध हुने आशङ्का थिएन; कमानभित्र विरोध गर्न निस्कनेलाई छनछनी र बोतल नत्र अरू उपायद्वारा मुखबुचो लाइदिन उसले सिकेको थियो।' ^{१२१}

दार्जीलिङ पहाडमा त्यसताक अङ्ग्रेजहरूले शिक्षाको प्रचार र प्रसारको निम्ति विभिन्न स्कूलहरू

१२१. इन्द्र सुन्दास, सन् १९९५, सहारा, पूर्ववत्, पृ. सं. ३।

खोलेका थिए । तर अङ्ग्रेजहरूको विभिन्न विद्यालयहरू दार्जीलिङ पहाडमा खोल्नुको मूल उद्देश्य अङ्ग्रेजी भाषाको पठन पाठनलाई जोर दिनु रहेको बुझिन्छ । यति मात्र नभएर जति सक्दो दार्जीलिङ पहाडी क्षेत्रभरि इसाई धर्मलाई फिँजाउन सके शोषण र शासन गर्न सहज हुने कुटनीतिगत चाल पनि उनीहरूको थियो भन्ने प्रतीत हुन्छ । उदाहरणको निमित्त प्रस्तुत सहारा उपन्यासको पात्रद्वय जेदोक गुरुबाबु र रेचल गुरुमङ्गो चरित्रले त्यसताक दार्जीलिङ पहाडमा रहेको धार्मिक औपनिवेशिकरणको साङ्केतिक चित्रणलाई लिन सकिन्छ -

‘जेदोक गुरुबाबुले भाइमान र अर्को केटोलाई स्कूलपछि एक घण्टा थप अङ्ग्रेजी पढाइदिन्थे र एक रूपियाँ गरेर दुइ रूपियाँ ट्युशन- फीस कमाउँथे.....आइतबार बिहान आफ्ना स - साना दुइ छोरा-छोरीलाई अनि आफ्नो खुशीले आउने स्कूले केटाकेटी र अरू मान्छेलाई घरमा टाँसिएको स्कूलमा बसाएर बाइबल पढ्थे , धार्मिक गीत गाउँथे अनि घोप्टेर प्रार्थना गर्थे ।’^{१२२}

सहारा उपन्यासमा चिया मजदूरहरूका दयनीय अवस्थालाई अनदेखा गर्दै असीम लुट र शोषण चलाउन पल्केका अङ्ग्रेजी राजको चरम दमन व्यवस्थाको चित्रण पनि पाइन्छ । कमानभित्र निम्न आयमा कार्य गर्ने श्रमिकहरूको अवस्था दयनीय नै थियो । कमानमा पशु झैं बिहानदेखि चर्को घाँममा खटेपछि दिउँसो १२ बजे सामान्य प्रकारका खाजा चिया श्रमिकहरूले खाने गर्थे । उनीहरूको यस खाजामा बोतलमा हालेर लगेको फिक्का चिया, चिसो भइसकेको भुटेको मकै, दुइ मुठी भात वा पीठोको चाम्रो रोटी हुन्थ्यो । यी चिया श्रमिकहरूले खाजाको रूपमा खान ल्याएका यस खाजाले कमानभित्र निम्न रोजमा कार्यरत मजदूरहरूमाथि ब्रिटिस औपनिवेशिक शोषण कत्तिको हदसम्म थियो ? भन्ने कुरोलाई प्रकाश पारेको बुझ्न सकिन्छ । उदाहरण -

‘चौकीदारले गोदामको डाँडोमा झुण्डाएको बडोमा धन्कने घण्टा १२ खेप ठोक्यो । सबैजना खाजा खानलाई निस्के । गोदाम बाहिर, अलि नदेखिने ठाउँमा सबैले खान थाले । बोतलमा हालेर लगेको फिक्का चिया, चिसो भइसकेको भुटेको मकै वा दुइ मुठी भात वा पीठोको चाम्रो रोटी । भाइमानकी आमा, जिम्कु र मारसाडले एकसाथ बसेर फिक्का चिया खाए , एक - एक फ्वाँक अलौटे मकैसित, त्यसपछि कटुवा बेहेर धुवाँ फुके ।’^{१२३}

इन्द्र सुन्दासको सहारा उपन्यासमा उपनिवेशकालीन दार्जीलिङको चियाकमानहरूमा कार्यरत मजदूरहरूले चरम अभाव र गरीबीमा पशु सरह जीवन बिताउन बाध्य बनेका चिया श्रमिकहरू व्यथाको कथा पाइन्छ । विश्वमा सभ्य र बुद्धिमीनी ठानिने उपनिवेशक अङ्ग्रेजहरूले दार्जीलिङ

१२२. इन्द्र सुन्दास, सन् १९९५, सहारा, पूर्ववत्, पृ. सं. १० ।

१२३. इन्द्र सुन्दास, सन् १९९५, सहारा, पूर्ववत्, पृ. सं. १३ ।

पहाडका विभिन्न चिया कमानमा कार्यरत नेपाली मजदूरहरूलाई हेयको दृष्टिले हेर्ने गर्थे । यसर्थ आर्बीले नेपाली मजदूरहरूप्रति रहेको अङ्ग्रेजहरूको भावनालाई यसरी लेखेका छन् - " नेपाली मजदूरहरूलाई आज पुगे भैहाल्यो । उनीहरू भोलिको चिन्ता लिदैनन । दुःखमा पनि केही झैं मान्दैनन्, उनीहरूका आवश्यकता अत्यन्तै सीमित छन् । पाएको रोजी पन उब्रन्छ ।" १२४

भारतवर्ष स्वतन्त्रपूर्व दार्जीलिङ पहाडका विभिन्न चिया कमानमा कार्यरत नेपाली मजदूरहरू सुत्केरी नारीहरूलाई अङ्ग्रेजहरूले दया समेत गर्दैन थिए । दोजिया वा भारी जीउको भएर पनि सुत्केरी मजदूर नारीहरू काममा जानैपर्थ्यो । यदी छुट्टि बसे रोज कातिन्थ्यो । यसबाट मजदूरहरूको स्वास्थ्यलाई अङ्ग्रेजहरूले खेलाइँची गरेका बुझ्न सकिन्छ । । यसर्थ १५ जून सन् १९४६ मा मालिकवर्गलाई १४ दिनको समय दिएर युनियनले पेश गरेको १२ सूत्रि मागहरूको मध्ये सङ्ख्या ४ मा गरिएका माग यस्तो थियो -

' साधारण मजदूरहरूले महीनामा चार दिन पूरा रोजसंग छुट्टि पाउनुपर्छ औ रायटर बाबुहरूले सालमा एक महीना तलबसंग छुट्टि औ फाल्टो बाह्र दिनको छुट्टी पाउनपर्छ । गर्भवती नारी मजदूरहरूले कारखाना औ गर्भवती स्त्री सम्बन्धमा पास भएका सरकारी कानून बमोजिम छुट्टि औ रोज पाउनुपर्छ । ' १२५

प्रस्तुत उपन्यास सहारामा उपन्यासकार सुन्दासले यस्ता उपनिवेशित जीवन यापन गरिरहेका कमानका मजदूरहरूका स्वास्थ्यबारे राम्ररी चित्रण गरेका पाइन्छन् । तत्कालीन दार्जीलिङ पहाडको विभिन्न चिया कमानमा कार्यरत चिया श्रमिकहरूको स्वास्थ्यप्रति अङ्ग्रेज सरकार उहासीन रहेको बुझिन्छ । चिया श्रमिकहरूले पाउनु पर्ने स्वास्थ्य लाभ पाउँदैन थिए । यस कुरोलाई प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकार सुन्दासले यसरी उजागार गरेका छन् । उदाहरण -

' दवाईवालाले धेरजसोलाई रातो घँटोको दवाई, कसैलाई जुगाको लागि वा टेप-वर्म माने ओखती अनि कसैलाई धूलो दवाई दिन्छ । कमानमा स्वास्थ्य कल्याण यस भन्दा बढी कहाँ हुन्छ र ? डाक्टरको केही चल्दैन । अलिक साह्रो रोगीलाई जाती पार्न राम्रो औषधी, इन्जेक्शन आदिको माग गर्न सक्दैन थियो । ' १२६

वस्तुतः उपर्युक्त तथ्यअनुसार केही हदसम्म भएपनि मजदूरहरूका हितको निमित्त सरकारी कानून

१२४. आर्बी, सन् २०००, 'दार्जीलिङमा चिया उद्योगको शुरू र मजदूरहरूको अवस्था, हाम्रो बासभूमिमा

चियाबारी मजदूर आन्दोलनको पहिलो चरण फेरि नयाँ चरण, पूर्ववत् पृ. सं. २० ।

१२५. आर्बी, सन् २०००, 'संगठित आन्दोलनको नयाँ लहर', हाम्रो बासभूमिमा चियाबारी मजदूर

आन्दोलनको पहिलो चरण फेरि नयाँ चरण, पूर्ववत् पृ. सं. ३२ ।

१२६. इन्द्र सुन्दास, सन् १९९५, सहारा, पूर्ववत् पृ. सं. ३५ ।

पास गरिएको बुझिन्छ । तर त्यसलाई कमानका म्यानेजरहरूले नीजि स्वार्थ पूर्तीको निम्ति कमानभित्र लागु नगरेर मजदूरहरूलाई आफ्नो हक र अधिकारबाट बञ्चित गराइएको मान्न सकिन्छ । यसबाहेक प्रस्तुत उपन्यासमा पनि सुन्दासको अर्को उपन्यास जुनेली रेखामा जस्तै हट्टाबाहिरको चलनले श्रमिकहरू त्रस्त रहेको देखिन्छ । यही डरले उनीहरूले कमानको अन्याय अनि अत्यचारको विरुद्ध म्यानेजरसङ्ग प्रतिवाद जनाउन नसकेका प्रतीत हुन्छ ।

यद्यपि मजदूरहरूप्रति अङ्ग्रेज सरकारको यस्तो सोचाइ रहेको पाइए तापनि तत्कालीन दार्जीलिङ पहाडमा चिया श्रमिकहरूको दयनीय अवस्थामाथि केही मात्रमा भएपनि हित चिताउने साबेबहरू पनि रहेको पाइन्छ । उदाहरणको रूपमा छोटा साहेब मार्क डेभिसलाई लिन सकिन्छ । डेभिस साहेब चिया श्रमिकहरूको पक्षमा थिए । तर उनलाई कमानका दु राचारी मेनेजर हेन्लेले आफ्नो उच्च पद र कार्य अनुभवको नाउँमा चेतावनी दिँदै चिया श्रमिकहरूको पक्षमा नजाने सुझाव दिन्थे । उदाहरण -

‘डेभिस, कुल्लीहरूलाई आफ्नो मनपेट पटक्क नदिनु, दयाभाव प्रकट नगर्नु, उनीहरूलाई कुल्ली जस्तै व्यवहार गर्नु, थरहरी पारेर राख्नु, नत्र कमानमा विद्रोह हुने आशङ्का हुन्छ, इण्डियाको अरू जग्गामा के हुँदैछ ? थाहा छैन ? यहाँ पनि चियाको बोटहरूमा आगो लाग्छ, काम बन्द हुन्छ, कम्पनीलाई ठूलो नोकशान हुन्छ, तिमी अहिले कल्पना गर्नु सक्तैनौ । यसकारण कुल्लीहरूको पक्ष लिएर टाउको नदुखाउनु, जसरी उनीहरूको जुनि बितिरहेको छ त्यसरी बितिरहनेछ ।’^{१२७}

समग्रमा उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासको प्रस्तुत उपन्यास सहाराले ब्रिटिश उपनिवेशकालीन दार्जीलिङे चिया कमानहरूमा गोरा म्यानेजरहरूको निमुखा मजदूरहरूमाथि गरिएको अमानवीय अत्यचारको तिखो रूपमा भण्डाफोर गर्न सफल भएको बुझिन्छ । यस उपन्यासमा तत्कालीन दार्जीलिङे चियाकमान लगायत वरिपरिका क्षेत्रतिर कार्य गरी जीवन धान्ने निम्नवर्गीय स्थानीय नेपाली श्रमिक वा मजदूरहरूको आर्थिक अभावग्रस्त र सङ्घर्षपूर्ण जीवन यापनको यथार्थ अङ्कन गरिएको छ । मूलरूपमा उत्तर-औपनिवेशिकतावादले उपनिवेशकालीन त्यहीँ अत्यचार र अन्यायको विरोध र भण्डाफोर लेखनमा गरिनुपर्ने कुराको वकालत गर्छ एवम् यसद्वारा एउटा आदर्श समाजको निर्माण गरिनुपर्ने कुरामा जोड दिँदछ । यसर्थ उपन्यासकार सुन्दासले पनि आफ्ना उपन्यासका माध्यमद्वारा ती औपनिवेशिक शोषणतन्त्रलाई देखाउँदै नयाँ उत्तर-औपनिवेशिक स्वास्थ्य समाजको निर्माण गरिनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ भन्न सकिन्छ ।

अतः उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासले आफ्ना चारैवटा उपन्यासहरू मङ्गली (सन् १९५८), जुनेली रेखा (सन् १९७९), नियति (सन् १९८२) र सहारा (सन् १९९५) को माध्यम ब्रिटिश औपनिवेशिक शोषण तन्त्रलाई उजागर गर्न चाहेका छन् । कमान क्षेत्रतिर आज पनि भिन्न रूपमा त्यो शोषणतन्त्र चलिरहेकै मान्न सकिन्छ । त्यहाँका मानिसहरू अर्ध-औपनिवेशिक जीवन बाँच्ने बाध्य

आज पनि भइरहेका छन् । अतः यही कुरालाई मध्यनजर राख्दै जनतालाई जाग्रत बनाउने दायित्व उपन्यासकार सुन्दासले आफ्ना उपन्यासमा लिएका बुझिन्छ । यसैले समकालीन भारतीय नेपाली उपन्यासहरूमा निहित इतिहास चेतना र त्यसप्रतिको सत्तापक्षीय दमनाकको सुन्दर उदाहरण इन्द्र सुन्दासका उपन्यासहरू हुन् भन्न सकिन्छ।

५.५ निष्कर्ष

नेपाली साहित्य आकाशको आधुनिक चरणको दार्जीलिङ्गीय नेपाली गद्याख्यान लेखनको क्षेत्रमा देखा पर्ने साहित्यिक व्यक्तित्वको नाउँ हो इन्द्र सुन्दास । उनले नेपाली साहित्य जगतमा कथा, उपन्यास, निबन्ध, जीवनीपरक लेख, अनुवाद आदिको क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् ।

इन्द्र सुन्दासका गद्याख्यानमा मूलरूपमा दार्जीलिङ्गे गाउँले जन-जीवनको चित्रण पाइन्छ । साधारण नेपालीहरूका दैनिक जीवनमा घट्ने स-साना घटना विशेषलाई टपक्क टिपी तिनका लोक संस्कार, रीति-रिवाज, शीलस्वभाव, मानसिकताको प्रभावकारी प्रस्तुतीकरणले उनका कथाहरू मर्मस्पर्शी र जीवन्त हुनपुगेका छन् । कथाकार सुन्दासले स्थानीय परिवेश, वातावरण एवम् प्रकृतिका चित्रणमा विशेष महत्व राख्ने हुनाले उनका आख्यान कृतिहरूमा स्थानीयताको रङ्ग वा आञ्चलिकताको राम्रो बान्की प्रस्तुत भएको पाइन्छ । सरल, सरस भाषाको प्रयोग, सुललित वर्णनशैली, व्यावहारिक बाग्धारा तथा बोलीको प्रयोग, आञ्चलिक भाषिकाको प्रयोग र सजिलो वाक्य विन्यासले सुन्दासका गद्याख्यानहरू उच्चकोटिका ठहरिएका छन् ।

औपनिवेशिक सन्दर्भमा इन्द्र सुन्दासका गद्याख्यानहरूलाई अध्ययन गर्दा **रानी-खोला** (सन् १९६७) र **रोमन्थन** (सन् १९८९) कथा सङ्ग्रहभित्रका कतिपय कथाहरू, उनका चारैवटा उपन्यासहरू क्रमैले **मङ्गली** (सन् १९५८), **जुनेली रेखा** (सन् १९७९), **नियति** (सन् १९८२) र **सहारा** (सन् १९९५) आदिमा ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङमा अङ्ग्रेजहरूको औपनिवेशिक वर्चस्वको उदाङ्गो चित्रण पाइन्छ ।

कथाकार इन्द्र सुन्दासको **रानी-खोला** (सन् १९६७) कथा सङ्ग्रहमा जम्मा १२ वटा कथाहरू सङ्ग्रहित छन् । ती हुन्- 'रानी-खोला', 'सेमिट्रीबाट फोन', 'गाडीमान', 'प्राण-दान', 'विधवाको छोरो', 'चामलको महङ्गी', 'अद्भुत रोग', 'ऋषि-ला', 'भवितव्य', 'खाजा', 'बलिराजको समाधि' र 'अनुताप' । यी १२ वटा कथाहरू मध्ये 'गाडीमान', 'विधवाको छोरो', 'चामलको महङ्गी' र 'खाजा' गरी जम्मा ४ वटा कथाहरू औपनिवेशिक सन्दर्भमा आधारित पाइन्छ । **रानी खोला** कथा सङ्ग्रहको तेस्रो कथाको रूपमा रहेको 'गाडीमान' कथामा ब्रिटिशहरूको औपनिवेशिक शोषणले प्रताडित दार्जीलिङ क्षेत्रका वरिपरि गोरूगाडी हाँकेर आफ्नो दैनिक गुजारा गर्ने गाडीमानहरूको जीवनमा देखापरेको आर्थिक, सामाजिक औपनिवेशिकरणको झलक पाइन्छ । यस कथामार्फत् कथाकार इन्द्र सुन्दासले तत्कालीन दार्जीलिङमा गाडीमानहरूले अङ्ग्रेज सरकारको शोषण र अत्यचारलाई खप्दै भएपनि भूत-प्रेत बास गर्ने खोला-नाला तथा झोडाको बाटो हुँदै दार्जीलिङ

शहरका विभिन्न स्थानमा गाडीहरूलाई पुऱ्याउनु पर्ने स्थितिलाई दर्शाएका छन्।

रानी-खोला कथा सङ्ग्रहको पाँचौ कथा 'विधवाको छोरो' कथामा ब्रिटिशहरूको औपनिवेशिक शोषणले प्रताडित दार्जीलिङ क्षेत्रका वरिपरि आफुले भारी बोकेर भए पनि आफ्नो छोरो रनेको जस्तो सुखद भविष्यको कल्पना गर्ने नेपालीहरूको साँचो चित्र कथाकार सुन्दासले उतारेका छन् । प्रस्तुत कथाले ब्रिटीशकालीन दार्जीलिङमा एउटी विधवाले बाँच्नको निम्ति गरेको चरम सङ्घर्षको यथार्थ चित्र पनि कोरेको छ । **रानी खोला** कथा सङ्ग्रहको छैँटौ कथा 'चामलको महँगो' कथामा गम्फे, जसे र देवमाया जस्ता समाजमा खटीखाने निम्नवर्गीय पात्र-पात्राहरूले ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङमा सन् १९४० र ५० को दशकमा खाद्य आपूर्तिको समस्या झेलनु परेको घटना पाइन्छ । ब्रिटिशहरूको औपनिवेशिक शोषणमा आर्थिक अभावले ग्रस्त भएको नेपाली समाजको चित्रण यस कथामा वर्णित छ । यसै कथा सङ्ग्रहको दशौँ कथा 'खाजा' मा कथाकार सुन्दासले न्यून मजदूरीमा रगत पसिना बहाँउदै कमानमा चियापत्ती टिप्ने मजदूरहरूको भोक मेटाउने खाजाको अवस्था देखाएका छन् । दार्जीलिङ्गे चियाकमानको परिवेशभित्र ब्रिटिश औपनिवेशिकरणको वर्चस्व कस्तो थियो भन्ने कुराको उदाङ्गो चित्रण प्रस्तुत कथामा पाइन्छ ।

कथाकार इन्द्र सुन्दासको दोस्रो कथा सङ्ग्रह **रोमन्थन** (सन् १९८९) मा 'शेरसिंह गोरखा', 'ऐते पाइलट', 'जिज्ञासु मेरा सँगै', 'लिपिबद्ध प्रमाण', 'नलिनी', 'अबला, दुर्बला', 'शक्तिरूपा नारी', 'मूल फुटेपछि', 'एउटा गाउँको कहानी', 'चप-फ्राइ', 'विस्फोटन', र 'फोर-टुएन्टी' गरी जम्मा १२ वटा कथाहरू सङ्कलित छन् । औपनिवेशिक सन्दर्भमा प्रस्तुत कथा सङ्ग्रह 'रोमन्थन' मा समावेश भएका उर्युक्त कथाहरूलाई अध्ययन गर्दा मूल रूपमा 'शेरसिंह गोरखा', 'ऐते पाइलट', 'लिपिबद्ध प्रमाण', 'चप-फ्राइ' गरी जम्मा ४ वटा कथाहरू औपनिवेशिक सन्दर्भमा आधारित पाइन्छ ।

रोमन्थन (सन् १९८९) कथा सङ्ग्रहको पहिलो कथा 'शेरसिंह गोरखा' हो । प्रस्तुत कथामा भारत देश स्वतन्त्रपूर्व ब्रिटिश उपनिवेशकालीन दार्जीलिङको परिवेश तथा तिनताकका वासिन्दाहरूमा अङ्ग्रेजी भाषा र संस्कारको प्रभावलाई प्रकाश गर्दै दोस्रो विश्वयुद्धको उत्तरार्द्ध सन् १९५० र ६० को दशकबिचको अवधिलाई कथाकार इन्द्र सुन्दासले चित्रण गरेका छन् । **रोमन्थन** कथा सङ्ग्रहको दोस्रो कथा 'ऐते पाइलट' मा कथाकारले ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङको परिवेश, मानिसहरूको वैयक्तिक स्वाभाव, रेल विभागमा निम्न श्रेणीमा कार्यरत कर्मचारीहरूसितै खटीखाने मानिसहरूको आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक स्थितिको चित्रण गरेका छन् । ब्रिटिशकालीन औपनिवेशिक शोषणमा परेका दार्जीलिङको नेपाली जनसङ्ख्यामा अधिकाङ्श नै श्रमजीवी, सर्वहारा रहेको तथ्यलाई पनि कथाकार सुन्दासले यस कथा मार्फत उदाङ्गो पारेका छन् भन्न सकिन्छ ।

रोमन्थन कथा सङ्ग्रहको चौथो कथा 'लिपिबद्ध प्रमाण' मा १८ औँ शताब्दिदेखि दार्जीलिङमा अङ्ग्रेजहरूले होटल व्यवसायको उद्योग शुरू गरेको उल्लेख पाइन्छ । यस कथामा उक्त व्यवसायको कारणले स्थानीय भाषा, धर्म, शिक्षा र संस्कृतिमा समेत प्रभाव तुल्याएको कुरोलाई कथाकारले

दर्शाएका छन् । अतः प्रस्तुत कथाभिन्न अधिकाङ्श ब्रिटिशकालीन दार्जीलिङको परिवेश चित्रण भएको हुनाले सम्पूर्ण कथामै ब्रिटीश शासनकोगन्ध पाइन्छ। यस कथा सङ्ग्रहको दशौं कथा 'चप्-फ्राइ' मा मूलरूपमा चिया उद्योगको माध्यम मालिकहरूले चिया मजदूरहरूका खुन चुसेर गोदामलाई राता-रात ताला लगाएर सुँडकुच्चा ठोकेपछि बिचल्लीमा परेका चिया मजदूरमाथि आर्थिक शोषणको चित्रण पाइन्छ ।

निष्कर्षतः उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासले आफ्ना चारैवटा उपन्यासहरू **मङ्गली** (सन् १९५८), **जुनेली रेखा** (सन् १९७९), **नियति** (सन् १९८२) र **सहारा** (सन् १९९५) को माध्यम ब्रिटिस औपनिवेशिक शोषण तन्त्रलाई राम्रोसँगले उजागर गरेका छन् । कमान क्षेत्रतिर आज पनि भिन्न रूपमा त्यो शोषण तन्त्र चलिरहेकै छ भन्न सकिन्छ । । त्यहाँका मानिसहरू अर्ध-औपनिवेशिक जीवन बाँच्न बाध्य आज पनि भइरहेका छन् । अतः यही कुरालाई मध्यनजर राख्दै जनतालाई जाग्रत बनाउने दायित्व उपन्यासकार सुन्दासले आफ्ना उपन्यासमा लिएका बुझिन्छ । यसैले समकालीन भारतीय नेपाली उपन्यासहरूमा निहित इतिहास चेतना र त्यसप्रतिको सत्तापक्षीय दमनाकको सुन्दर उदाहरण इन्द्र सुन्दासका उपन्यासहरू हुन् भन्न सकिन्छ ।